

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії та методики її навчання**

**Українські православні братства
в друг. пол. XVI – в пер. пол. XVII ст.**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
спеціальності 014.03 Історія

освітньої програми Середня освіта: історія та
громадянська освіта. Національно-патріотичне
виховання

Лучинецької Ніни Дмитрівни
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Керівник к. іст. н., доц. Татаринов І.Є.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рецензент к. іст. н., доц. Дорошева А.О.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри історії та методик
(назва випусков...

протокол № 7 від « 12 » грудня

Завідувач кафедри

Н.Томе — Гончарова Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

« 15 » грудня 2024 р.

Оцінка 92 б. Відмінно
(за стобальною шкалою) (за традиційною ш...

Голова ЕК

[підпис] Патаріков Т.В.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історіографія	8
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	20
РОЗДІЛ 2. ПОЯВА ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ.....	28
2.1. Становище православної церкви у Речі Посполитій.....	28
2.2. Заснування православних братств в Польсько-Литовській державі.....	38
РОЗДІЛ 3. СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ	47
3.1. Внесок братств у розвиток освіти.....	47
3.2. Видавнича діяльність братств.....	55
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ЗАСТОСУВАННЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	60
ВИСНОВКИ	73
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	80

ВСТУП

Актуальність. Українське суспільство з давніх часів славалося своїм вмінням та потягом до самоорганізації. В сучасному активному волонтерському русі ми можемо побачити відображення своєрідної історичної традиції нашого народу. Вона полягає в тому, що коли владні інститути шокують своєю бездіяльністю перед обличчям загрози для нації та культури – ініціативу беруть на себе громади однодумців. З такої точки зору особливий інтерес має діяльність православних братств у другій половині XVI – першій половині XVII століть на українських територіях Речі Посполитої.

Саме для цього історичного періоду характерне найскладніше переплетення релігійних та етнокультурних переконань, зумовлених впливом Реформації та Контрреформації, багаторічних суперечок навколо унії православної та католицької церков. Методологічний переворот, який стався наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX століття в історичній вітчизняній науці завершився зміною дослідницьких пріоритетів. Потреба у вивченні культурно-цивілізаційного розвитку українського народу призвела вчених до відмови від застосування класового підходу всім явищам життя.

Прогнозується підвищення ролі національно-патріотичного виховання на історичних прикладах. При чому ці приклади мають бути не тільки з політичної та військової площини. Розповсюдження культурологічних дисциплін освітньому процесі вже має помітні тенденції. Таке зрушення у бік культурології обумовлено ситуацією в сучасному українському світі. Під загрозою наступу москви українська освітня та наукова спільнота гуртується навколо мови та культури. Сьогодні ми бачимо намагання сформулювати єдину модель українського світу, української національної ідеї і на цьому шляху є багато труднощів.

Головні труднощі полягають в нестачі кадрів з цієї проблематики в Україні, їхньої «розпорошеності», обумовленій великим переліком проблем

які необхідно вирішувати. Не на останньому місці тут стоять проблеми кадрів з національно-патріотичного виховання.

Братства були об'єднаннями світських осіб, насамперед міщан, але згодом у склад приймалися і представники інших станів – шляхти, духовенства. Також змінювалися згодом функції братств. Прагнення до збереження соборності православної церкви (права мирян брати участь у вирішенні найважливіших питань у житті церкви, брати участь у виборах ієрархії), вимоги до державної влади законодавчо оформити і дотримуватися прав і привілеїв, були однією зі сторін процесу формування станів тогочасного суспільства, насамперед міщан. У першій половині XVI ст. львівське міщанство прагнуло поставити під контроль православне духовенство. Ця тенденція помітно посилилася у другій половині XVI ст. в умовах кризи православної церкви та її безсилля перед впливом Реформації та наступом католицизму. Зазвичай прийнято вважати, що активізація братського руху припадає на 80-ті гг. XVI ст., коли братства реформують свої статuti, набувають ставропігії, тобто права безпосереднього підпорядкування константинопольському патріарху, а не місцевим архієреям. Причину цього дослідники бачили у черговому відродженні ідеї унії під заступництвом папи римського.

Актуальності дослідження додає той факт, що після укладання Брестської унії 1596 р. посилюється інша функція православних братств. Вона полягала у збереженні православ'я як гарантії збереження етнічної ідентичності. Це зумовлювалося релігійною природою мислення та поведінки середньовічних людей.

Мета роботи полягає у дослідженні історії та діяльності українських православних братств в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Для досягнення означеної мети були поставлені наступні **дослідницькі завдання**:

- розглянути історіографію з тематики роботи;
- проаналізувати джерела та методи дослідження;

- дослідити становище православної церкви у Речі Посполитій;
- розглянути заснування православних братств в Польсько-Литовській державі;
- визначити внесок братств у розвиток освіти;
- провести аналіз видавничої діяльності православних братств;
- розробити методичні рекомендації по застосуванню результатів досліджень на заходах з національно-патріотичного виховання.

Об'єктом дослідження є православні братства українських земель Речі Посполитої у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Предметом дослідження виступають причини утворення, форми та способи участі православних братств у релігійно-суспільному та культурному житті українських земель у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від утворення Речі Посполитої в середині XVI ст., коли православне населення стало важливою частиною суспільства новоутвореної держави і до початку повстання Б. Хмельницького.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію українських земель у складі Речі Посполитої. Вони були специфічною зоною культурної взаємодії. На цих територіях відбувався перетин релігійної та світської, народної та високої культур.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що було систематизовано дані про діяльність українських православних братств у другій половині XVI – першій половині XVII ст. та підготовлено матеріали для використання їх на виховних заходах з національно-патріотичного виховання.

Історіографію, джерела та методи дослідження розглянуто в Розділі 1.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали роботи можуть бути використані на виховних заходах з національно-патріотичного виховання.

Апробація результатів дослідження. Аспекти досліджуваної теми були представлені у вигляді двох доповідей на конференціях та двох статтях у збірниках наукових праць.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (88 позицій). Повний обсяг магістерської становить 87 сторінку, з них 79 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Інтерес до історії українських братств, їхньої ролі у суспільно-політичному, духовному, національно-культурному житті України виник досить давно. Історіографія питання досить велика. Історики більш ніж за 150 років вивчення цього феномену ввели у науковий обіг та опублікували великий комплекс джерел з історії братського руху України було зроблено багато для вивчення проблем їх походження, соціального складу, громадської, культурно-просвітницької та видавничої діяльності.

Всю історіографію з досліджуваного питання можна поділити на кілька груп: історіографія дорадянського періоду; радянська історіографія 20-х – поч. 50-х рр. XX ст.; історіографія українського зарубіжжя; історіографія 50-80-х рр.; сучасна історіографія.

Історіографія дорадянського періоду. Проблеми історії православних братств розглядалися і висвітлювалися у науковій літературі починаючи з першої половини XIX ст. Але особливості історіографії питання складаються не так у наявності майже двовікової традиції вивчення братств багатьма дослідниками, скільки в різноманітності підходів та інтерпретацій його діяльності різними історичними школами, які відрізнялися різними методологічними та релігійно-конфесійними підходами.

Першою монографією, присвяченою українським братствам у історіографії імперського періоду, є дослідження Іоанна Юхимовича Флерова (1827-1879). Він уперше запропонував структурно-функціональний підхід до викладу матеріалу, який згодом утвердився в історіографії братнього руху. В основу аналізу функціональної діяльності братств було покладено документи

Львівського братства. Флеров уперше детально розглядає організаційні форми братства, аналізує статут організації, проведення зборів, братерського суду. Братство, на думку Флерова, мало церковний характер, підтримання релігійності серед мирян повинні були забезпечувати такі основні сфери діяльності братчиків, як благодійність, організація шкільної освіти та книговидання. Флеров особливо наголошує на внесках братчиків у справу виправлення церковних книг, які до XVI ст. через неточні переклади та неодноразовий переписування суттєво спотворювали зміст текстів. Робота Флерова стала важливою віхою в російській історіографії, оскільки започаткувала всебічне дослідження як роль українських братств у багатьох життєво важливих сферах історичного процесу в Україні (Флеров, 1857).

Історії релігійних відносин та пов'язаного з ними культурно-національного руху присвячені роботи професора Петербурзької духовної академії (ПДА) Михайла Осиповича Кояловича (1828-1891), робота якого «Литовська церковна унія» (1859-1861 рр.) започаткувала низку досліджень про унію російських та українських істориків, написаних з позицій офіційного православ'я, з вкрай негативною оцінкою церковної унії 1596 р. При розгляді причин укладання греко-католицької унії наприкінці XVI ст. неминуче постало питання ролі братств як у процесі підготовки до унії, і у період після її проголошення. Як і більшість церковних істориків, Коялович чільну роль у створенні братств відводив антиохійському та константинопольському патріархам, які «дали силу новому руху», зрозумівши «благодійність братств» і давши їм «міцне забезпечення». Проте Коялович, на відміну більшості представників церковної історичної школи, не вважав церковну діяльність братств, які взяли він деякі функції церковної ієрархії, протиріччям «давнім звичаям Західно-Руської Церкви», в якій участь мирян у церковному житті завжди відрізнялася особливою активністю. Вперше в історіографії Коялович зазначив, що силу братств як організацій складають не релігійні засади в їх діяльності, а цивільний устрій цих об'єднань, які поєднали права та свободи, надані середньому стану у містах

Магдебурзьким правом. Братства перенесли принципи самостійної участі та управління середнього стану спільно з вищою на релігійні справи, що й послужило запорукою сили братств як організацій, викликаючи симпатію до них не лише вищих (шляхти) та нижчих (селянства) верств православного українського народу, а й багатьох поляків, католиків та протестантів. Історик підкреслював, що братства добре засвоїли польські конституційні засади, але ці початки були пройняті «життям суто національного» (Коялович, 1861).

Високо оцінив роль братств в історії України Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897). Вперше в історіографії він наголошує на великих заслугах міщан, об'єднаних у братства, у справі збереження віри та національності в умовах латино-польського тиску. Куліш вступає в полеміку з Костомаровим щодо походження організацій, вважаючи, що братства виникли над кінці XVI в., а XV в. і поєднували у собі функції церковних набоїв і мали багато спільного з цеховим устроєм міст. На організацію братського суду та розробку статутів організацій суттєве вплив, на думку Куліша, мало Магдебурзьке право, яким користувалися багато українських міст у складі Речі Посполитої. Наголошуючи на спільних рисах українських братств з деякими західноєвропейськими братствами, цеховими організаціями та правом церковного патронату, Куліш вперше в історіографії наголосив на своєрідності та самобутності організацій українських міщан. У діяльності міських братств він бачив загальний творчий початок національно-культурного відродження кінця XVI – початку XVII ст. Він уперше відзначив вплив західно-релігійних навчань на формування та розвиток братств України. Їхню боротьбу за зміцнення православної віри наприкінці XVI ст. Куліш порівнював із першими проповідниками та мучениками християнства, а джерелом реформаторських устремлінь вважав протестантську ідеологію з її прагненням свободи мислення і розумним реформуванням церковного устрою. Куліш вперше у історіографії вказав на зв'язок світорозуміння братств із західноєвропейської Реформацією, називаючи ці корпорації «сідницями» поглядів, під знаком яких минуло XVI

століття Західної Європи – ідей реформаційних і вільнодумних. Він вважав братства найсприятливішими організаціями до сприйняття та засвоєння реформаційно-протестантських ідей, що дало їм можливість розвивати та підтримувати багато передових ідей.

народжені Реформацією: свободу особистості, друкованого слова та народних зборів (Кулиш, 1877).

Представники історичної школи Київського університету розглядали братства виключно як релігійні організації, відзначаючи їхній внесок у збереження чистоти православного віросповідання, високо оцінювали їхню «моральну опозицію» уніатству та католицизму. Зокрема, Володимир Боніфатійович Антонович (1834-1909) розглядав братства виключно як опозицію унії та оцінював їх лише як релігійні організації, метою яких було «підкування про благочестя та про збереження у всій чистоті християнської моральності». При цьому він наголошував, що силу братства як церковним організаціям давали ставропігійні грамоти, хоча правом патріаршої ставропігії користувалося лише одне Львівське Успенське братство. Антонович вперше висловив припущення, що братства і козацтво представляли єдину силу в боротьбі з унією, причому козацтво представляло для захисту православ'я військову силу, без якої «чисто моральна опозиція братств, піддаючись страшним переслідуванням і гнобивши грубою силою, могла вичерпати свої кошти і загинути в нерівній нерівності боротьбі» (Антонович, 1866).

«Брошура з'явилася як відповідь Київської Комісії для розгляду давніх актів закидам з боку поляків щодо політизованого спрямування її діяльності й упередженого добору та публікації документів задля доказу загальноросійської ідеї. Книжка майже одночасно вийшла в Києві (1866) та Вільні (1867). До тексту Антоновича було приєднано висновок М. Юзефовича з виправданням наступу російського офіційного православ'я на католицьку та уніатську церкви, котрі в минулому робили те саме з православною церквою. Таке твердження викликало негативну реакцію й

бурхливу полеміку. Зокрема, у «Санкт-Петербургских ведомостях» виступив М. П. Драгоманов. Навіть через чверть століття (1891 р.) він стверджував, що книга Антоновича є зразком використання його «в підпорі тенденцій «обрусения», або навіть... як програма такої системи «обрусения» й релігійного примусу» (Антонович, 1866).

Представники історико-богословської школи Київської духовної академії оцінювали братства з позицій ортодоксального православ'я. Вчені ґрунтувалися на архівних матеріалах, але далеко не вичерпували всіх наявних джерел, тенденційно оцінювали боротьбу братств проти церковної ієрархії та догматів. Чільну роль в активізації братнього руху історики академії відводили східним патріархам, які приїжджали в Україну за збиранням пожертвувань. Степан Тимофійович Голубєв (1848-1934) у фундаментальному дослідженні про Київського митрополита Петра Могила високо оцінив роль українських братств у справі збереження православ'я та відновлення Київської православної митрополії у 1620 р. Голубєв зазначав, що українські братства надали величезні послуги православній церкві, оскільки навколо них ґрупувалися найкращі сили православного суспільства і вони приймали «Усілякі заходи, щоб відстояти православну віру та російську народність». Однак Голубєв із засудженням ставився до участі братств і особливо Львівського Успенського братства у справах церкви, яке він розцінював як «перехідне дозволені кордони, що іноді тягнуться до підпорядкування духовних осіб влади осіб світських». Хоча саме завдяки тому, що Львівське братство, проголошуючи, що «не попи нас врятують, чи владики, чи митрополити, але віри таїнство наша православні зі збереженням Божих заповідей – то нас врятувати має» змогло зробити значний внесок у справу збереження і своєї віри, і свого народу, і примножити культурні багатства. Дослідження Голубєва засновані на архівних матеріалах, він увів у науковий обіг цілий комплекс документів, що стосуються історії Львівського братства, зокрема. Автор високо оцінював внесок братства в освіту в Україні

та в становлення та поширення книговидавання (Голубев, 1876; Голубев, 1883; Голубев, 1886).

Монографія Амвросія Семеновича Криловського (1853-?) «Львовское Ставропигиальное братство» – фундаментальна робота, присвячена історії Львівського Успенського братства (Крыловский, 1904). Криловський високо оцінював роль братства історія православної церкви, організацію він називав одним із світил першої величини, а братську школу – світочом для всієї України та інших одновірних країн. Криловський розглядав братства виключно як церковні організації та визначав їхнє головне завдання, як «діяльність на користь православ'я та російської народності». Відзначаючи велику роль братств у створенні благодійних справ (лікарні, притулки, дивноприймальні будинки), Криловський підкреслював, що першорядне завдання братств – релігійно-просвітницька діяльність. На вирішення цього завдання було спрямовано роботу братських шкіл і друкарень. Роль та значення полемічних творів Криловський також оцінює з позицій ортодоксального православ'я: вони створювалися виключно з метою відсічі «ворогам православ'я», які «для утвердження унії та латинства не обмежувалися репресивними заходами, але вживали заходи і цивілізаторські: переконання, міркування на користь унії у формі проповідей, послань і цілих творів». Криловський вперше спробував дати періодизацію історії Львівщини братства. Він вважав, що до 80-х років XVI ст. воно мало винятково благодійний характер. «Активізацію» діяльності братства наприкінці XVI – на початку XVII ст. Криловський пов'язував із «боротьбою з іновірством» та «за права православної церкви», а спад діяльності братства – з відновленням прав Західно-Руської церкви у 1632-1633 рр. та зі вступом на Київську митрополію Петра Могили, з ім'ям якого пов'язане зміцнення церковної влади, а також із проникненням в українські землі порядків Московщини, гоніннями на православних із боку поляків, негараздами у середовищі самого братства. Криловський докладно зупиняється на таких основних сферах діяльності братства, як боротьба проти католицизму та унії, взаємини з

львівськими єпископами, організація школи, функціонування друкарні. Історик вперше в історіографії приділяє особливу увагу благодійній діяльності братчиків, а також на підставі опублікованих ним документів показує організаційну структуру Львівської Ставропігії. Криловський закінчує своє дослідження 1708 роком, коли братство прийняло унію, а оскільки подальша історія братства не була спрямована на захист православної віри, то і не стала об'єктом дослідження. Така позиція характерна для всіх православних істориків XIX ст. У традиціях православної школи історіографії Криловський із засудженням ставився до дій братства, які не відповідали церковним канонам православної церкви. Відмінною рисою роботи Криловського є критичний підхід до аналізу використовуваних джерел. У своєму дослідженні історик дає коротку видову характеристику джерел з історії братства, вперше застосовує метод джерелознавчого аналізу до окремих видів джерел, проводить порівняльну характеристику статуту Львівського братства статутами інших братств. Заслуга Криловського полягає в тому, що він опублікував великий комплекс документів з історії Львівського братства, розширив тематику та характер документів, що публікуються з його архіву, ввів у науковий обіг значна кількість актових джерел, протоколи засідань, господарсько-фінансову документацію братства, інвентарі та інші види джерел, які раніше не публікувалися. Це єдина досі публікація таких матеріалів. Монографія Криловського і сьогодні не втратила своєї наукової значущості і є одним із наймасштабніших за широтою охоплення матеріалу досліджень з історії Львівського братства (Крыловский, 1904).

Велика монографія професора Казанської духовної семінарії Константина Васильовича Харламповича (1870-1932) присвячена розвитку шкільного освіти на українських та білоруських землях у складі Речі Посполитої. Історик приділяв велику увагу аналізу католицьких та протестантських навчальних закладів, але в центрі уваги дослідження – організація шкільної освіти у братських школах у 1586-1633 рр. Харлампович

високо оцінював зусилля Львівського братства зі створення та утримання братської школи та вплив методики організації навчального процесу Львівської братської школи на розвиток системи освіти в Україні. Харлампович виділив два основні періоди у розвитку шкільного навчання: початковий греко-слов'янська, яка поступово переходить до латино-польської (при цьому наголошуючи, що Львівська братська школа зберегла греко-слов'янський напрям, а латинська мова увійшла до шкільної програми лише як предмет). Харлампович високо оцінив діяльність братських шкіл, головним

чином, у боротьбі проти католицизму та унії, а причину успіхів він бачив у їхньому всестановості та викладанні предметів як світського, так і релігійного спрямування. Монографія Харламповича досі є єдиною, де показано цілісну картину розвитку різних тенденцій та традицій шкільної освіти наприкінці XVI – на початку XVII ст. в їх взаємозв'язку та взаємовпливі, що визначають різні шляхи розвитку кожного з напрямків системи шкільної освіти як основи для формування системи вищої школи (Харлампович, 1898).

Радянська історіографія 20-х – поч. 50-х рр. XX ст. Історія братського руху України не вписувався в жорсткі схеми марксистської історіографії. У 20-ті рр. були зроблені спроби оцінити братський рух із класових позицій. Але, незважаючи на нові методологічні установки, у 20-ті роки була опублікована робота Ф. В. Тітова, в яких розглядалися питання, пов'язані з історією братньої школи та друкарні. Заслуга Тітова в тому, що він вперше звернув увагу на важливість передмов стародруків як історичних джерел і вперше здійснив їхню публікацію (Тітов, 1924).

Історіографія українського зарубіжжя. Серед істориків, які опинилися поза межами України, можна також виділити кілька історіографічних шкіл, у рамках яких оцінювалася історія православних братств. Декілька робіт присвятила проблемам історії братств Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (1884-1973). Запитання про роль братств в історії українського народу вона аналізувала у рамках спільних курсів історії церкви та історії

України. Полонська-Василенко розглядала братства як церковні організації, у діяльності яких було багато революційних елементів, що призводили до конфліктів із церковними ієрархами. Вона високо оцінювала діяльність братських шкіл, особливо школи Львівського братства, яка стала не лише вагомим альтернативним єзуїтським школам, що набули поширення у XVI ст. у Польщі, а й служила прикладом для організації шкіл в інших містах та містечках України. Вчителі та учні Львівської братської школи «розносили знання та гасла боротьби проти католицького натиску», виховуючи у нового покоління почуття національної самосвідомості (Полянська-Василенко, 1947).

В своїй роботі український історик-емігрант О. Лотоцький окреслив номенклатуру джерел права української православної церкви, коротко подав їх зміст та охарактеризував їх значення на фоні реалій української православної церкви в часи Речі Посполитої (Лотоцький, 1931).

Історіографія 50-80х рр. Новий період у вивченні братств починається із середини 50-х років. У рамках широкого святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією стали можливими дослідження української історії, особливо середньовічного періоду. Першою такою роботою з характерною назвою було дослідження про братні школи Є. М. Мединського, в якому вперше в радянській історіографії давався огляд дореволюційної традиції вивчення питання і критикувалася теорія про братства Покровського (Мединський, 1958). До питань книговидавничої діяльності братств зверталися Г. Коляда та С. Маслов (Коляда, 1952; Маслов, 1955). Різними аспектами історії православних братств на території України в цей період також займалися В. Іваніс, Е. Дзюба, Хв. Кострицький, В. Шинкарук та інші (Дзюба, 1987; Іваніс, 1965; Кострицький, 1978; Шинкарук, 1988).

Велика заслуга у вивченні історії братнього руху в Україні належить львівському історичному Ярославу Дмитровичу Ісаєвичу, котрий у своїх дослідженнях продовжував традиції львівської історичної школи. Низку досліджень він присвятив книговидавничій діяльності Львівського братства.

У 1966 р. вийшла монографія «Братства та їхня роль у розвитку української культури XVI-XVIII ст.», в якій історику вдалося, незважаючи на жорсткі кон'юнктурні вимоги, розкрити суспільно-культурну діяльність братств у контексті західноєвропейських реформаційних та гуманістичних процесів, відзначити велику роль братств у суспільно-політичному та культурному житті України XVI-XVIII ст., роблячи акценти не лише на соціально-економічній діяльності братств, а й наголошуючи на їхній ролі у національному житті України. Ісаєвич вперше показав специфіку, оригінальність та самобутність українських братств у порівнянні з численними західними братствами. Дослідження Ісаєвича ґрунтується на багатому фактичному матеріалі, причому історик не обмежився джерелами з архіву Львівського братства, а започаткував евристичному вивченню джерел з історії братств міст та містечок України в архівах Києва, Москви, Ленінграда, Варшави. Ісаєвичу вдалося виявити цілий комплекс раніше невідомих джерел з історії багатьох невеликих братств України. Цей матеріал значно розширює уявлення про братній рух України XVI-XVIII ст. Монографія Ісаєвича досі є найкращим дослідженням історії українських братств. Надалі Ісаєвич продовжував вивчення українських братств та Львівського братства головним чином. Він продовжував вивчати традиційні в історіографії питання, а також порушував нові теми для вивчення багатой спадщини українських братств (Ісаєвич, 1966).

Сучасна історіографія. З 90-х рр. починається новий етап у вивченні братського руху України, який характеризується осмисленням його феномена в контексті загальноєвропейської історії, введенням у науковий обіг нових джерел, що відклалися в архівах різних установ і практично маловивчених, виробленням нових методів їх вивчення, висвітленням маловивчених фактів історії братства. Зокрема, проблемам взаємин братств з православною ієрархією (єпископами та патріархами) та православною знаттю приділяє особливу увагу у своїх роботах Борис Миколайович Флоря (Флоря, 1991).

Велику увагу в сучасній українській історіографії приділено внеску братств в розвиток освіти. Існує ціла низка різноманітних статей та монографій, які інформують нас про братські школи та їх роль у вихоній роботі з молоддю (Андрієнко, 1990; Микитась, 1994; Рожко, 2002; Герасименко, 2005; Мозгова, 2008; Ратнюк, 2009; Петрук, 2012; Старевич, 2010; Проскурня, 2011; Тимочко, 2012).

У публікації П. Ямчука «йдеться про стихійно виниклі в добу пізнього Середньовіччя та бароко братські школи, що сформувалися міщанами або селянами на оборону православної віри. Подається аналітичне осмислення теми, що тісно пов'язана з усім дискурсом становлення вітчизняної філософії в посткиївруський період» (Ямчук, 2009).

Л. Москальова, І. Яковенко, В. Чорна в свої дослідженнях доходять висновку про «триплановість ролі Львівського братства у розвитку шкільної системи освіти на Україні XVI–XVII ст.: створення нової системи освіти, що надавала більш ґрунтовні знання, була регламентованою і носила всестановий характер; поширення творів християнсько-етичної, виховної тематики серед населення України за допомогою діяльності Львівської друкарні; написання авторських творів, де були висвітлені ключові питання освіти і виховання підростаючого покоління, вказівки батькам щодо розвитку дитячих здібностей» (Москальова, Яковенко, Чорна, 2016).

Значення Київської братської школи як освітнього, культурного, наукового центру досліджено в статті А. Твердохліба. Особливу увагу автор приділив ролі Івана (Іова) Борецького в утворення та розвитку Київської братської школи (Твердохліб, 2017).

Організаційно-педагогічні передумови утворення та розвитку класичної університетської освіти в Західній Україні розглядає К. Кугай. Особливу увагу він звертає на вплив в цих процесах православних братств. «Автор досліджує історію виникнення цих національно-релігійних громадських організацій на території Західної України. Саме братські школи

відіграли вирішальну роль у формуванні й утвердженні національної системи освіти в Україні» (Кугай, 2019).

Поряд з організацією освітньої діяльності братства приділяли велику увагу видавничій діяльності. Ряд українських дослідників присвятили свої роботи братським друкарням та бібліотекам. В їх наукових роботах можна знайти перелік усіх видань братських друкарень. Значна увага приділена історії друкарень Львівського, Київського та інших братств. Вчені намагаються реконструювати склад книг у бібліотеках та на їх основі визначити коло читацьких інтересів православного міщанства (Бандилко, 1997; Шустова, 2004; Климчук, 2011; Сєдих, 2013; Соколов, 2014).

«Проблема благодійної діяльності українських братств знайшла відображення у вітчизняній історіографії. Серед них є дослідження соціологічного, культурологічного та історичного спрямування. Слід виділити працю О. Безпалько, в якій автор розглядає соціальну роботу православних братств як складову роботи в українській громаді. У праці А.Г. Горілого «Історія соціальної роботи в Україні», в контексті розгляду всієї історії соціальної роботи, автор торкається питання місця та ролі українських православних братств у сфері допомоги нужденним, сиротам та старцям. Дослідники А.Я. Єфименко, М.І. Марченко. Проте в працях цих дослідників містяться окремі дані про соціальну допомогу, яку надавали українські братства в процесі своєї діяльності» (Рощина, 2009: 38).

У статті дослідниці Л. Рощиної «зроблено аналіз благодійної, філантропічної та меценатської діяльності українських братств. Доведено, що православні братства опікували бідних, немічних та вдів; відкривали та утримували шпиталі, лічниці та сиротинці. Особливу увагу братства приділяли розвитку української освіти, виступали меценатами шкільної та друкарської справ» (Рощина, 2009).

Зарубіжна історіографія. Проблеми історії братств України практично не розроблялися у зарубіжній історіографії. Але, вивчаючи український братський рух, неможливо обійти увагою дослідження істориків про

братства, які функціонували у різних країнах світу. Перші спроби осмислити роль братств історія римсько-католицької церкви ставляться до XVIII в. Інтерес вчених-істориків до історії братств зародився в Європі в період постромантизму і був пов'язаний з ідеалізацією примітивних общинних форм та традиційних періодів історії культури до індустріального суспільства. Натомість виникає інтерес до історії українських братств. Але систематичне вивчення братств розпочалося у другій половині XX ст. Насамперед це пов'язано із змінами у самій історичній науці, яка шукає нові методологічні підходи досліджень та відкриває нові теми для вивчення. Другим фактором, що стимулює вивчення братств, стала зміна політики Римської католицької церкви, яка протягом кількох останніх десятиліть проголошувала важливість участі світських людей у церковному управлінні та діяльності та підтримувала мирські релігійні об'єднання (Welykuj, 1956; Blažejovskyj, 1975; Jobert, 1994; Naumow, 2002; Stradomski, 2004; Kempa, 2017; Temčinas, 2017).

Вивчення історії братств різних типів, що існували в країнах Західної та Східної Європи та Близького Сходу, має важливе значення для розуміння сутності братського руху України, що виникло у XVI ст. Українські братства, безперечно, створювалися під впливом основних моделей раніше існуючих братств в інших країнах. Засвоєння характерних рис середньовічних європейських братств дозволило українським братчикам застосовувати їх на вирішення своїх конкретних завдань. Представлена історіографія дозволяє в повній мірі дослідити цей суспільно-релігійний феномен самоорганізації православних громад.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Значну частину документів з архівів українських братств опубліковано. Бібліографія видань, у яких видано документи з братських архівів, досить велика. Публікації документів належать переважно до другої половині XIX – початку XX ст. У багатьох виданнях документи часто дублюються, особливо

настановні грамоти та документи XVI – початку XVII ст. Якість публікацій різна і, на жаль, не завжди задовільна, особливо це стосується прийомів та методів передачі текстів, особливостей їх транскрибування. Мимовільні помилки, допущені видавцями, разом із умисним спотворенням переданих текстів (це стосується здебільшого до російських видань, що виходили в умовах жорсткої цензури та гонінь українською мовою в Росії, що розпочалися в 60-х роках. XIX в.) спотворюють не тільки мову джерел, а й їх зміст. Тому при джерельному аналізі необхідне звернення до оригіналів документів з метою уникнення неточностей та спотворень.

Усі публікації джерел з історії братств можна систематизувати за типами видань: публікації документів у багатотомних виданнях археографічних комісій; публікації документів у додатках до історичних досліджень та монографій; тематичні збірки документів, куди увійшли матеріали про діяльність братств.

Як перші публікації документів з історії братств можна розглядати надруковані в Львівській братській друкарні грамоти східних патріархів, київських митрополитів, звернень самого братства кінця XVI – XVII ст., але ці видання документів переслідували конкретні цілі, обумовлені потребами братства. Першим науковим виданням документів Львівського братства є опубліковані в Петербурзі в рамках багатотомного видання Археографічної комісії матеріали з архіву Львівського братства та архіву колишніх греко-уніатських митрополитів при Святійшому Синоді, вміщені у двох томах «Актив, які стосуються історії Західної Росії» (Акты, относящиеся к истории Западной России, 1848; Акты, относящиеся к истории Западной России, 1861). Загалом тут було опубліковано 35 документів про Львівське братство, вчителя братської школи Стефана Зізання, а також вперше побачив світ видатний пам'ятник полемічної літератури початку XVII ст. «Пересторога», знайдений Д. І. Зубрицьким у бібліотеці Львівського братства. Деякі із цих документів не збереглися до наших днів. Незабаром Петербурзька Археографічна комісія видає ще одну багатотомну серію: «Акты, які

стосуються історії Південної та Західної Росії» (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, 1863; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, 1865), де у двох томах було опубліковано 28 документів з архіву Львівського братства, надісланих до Петербурга Д. І. Зубрицьким, та «Порядок шкільний» або статут Львівської братської школи, наданий Я. Ф. Головацьким.

Документи про Львівське братство увійшли до складу 3-го тому «Пам'ятників, виданих Київською комісією для розбору давніх актів», де було опубліковано документи з архіву Львівського братства, наданих Д. І. Зубрицьким (Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов 1852). У 1898 р. вийшло друге видання «Пам'ятників...», суттєво доповнене: було розширено тематику публікованих документів та взято документи з Московського архіву Міністерства закордонних справ та з архіву Святішого Синоду (Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов 1898).

Список фундаментальних публікацій джерел з історії братств доповнюють видані 1868 р. А. З. Петрушевичем «Акты, які стосуються історії Південно-Західної Русі» (Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси, 1868). Як і в попередніх публікаціях, основну увагу видавець приділив грамотам церковних ієрархів братерству, але водночас ця збірка документів цікава тим, що в ній вперше було опубліковано документи церковних братств, що існували у передмісті Львова в середині XVI ст. ще до організаційного оформлення Успенського братства, жаловані грамоти Львівського братства, перший реєстр архівних документів братства, що зберігся, заповіту братерству великих грошових сум. Недоліком цього збірника, як і інших публікацій того часу, є неточне прочитання окремих слів і виразів під час передачі текстів документів.

Велику кількість документів про Львівське братство опублікував С. Т. Голубев у додатках до монографії «Київський митрополит Петро Могила та його сподвижники». У 1-му томі вміщено багато документів про діяльність

братств за період 1591-1629 рр., оригінали яких зберігалися в архіві Ставропігійського інституту, за винятком листа київського митрополита Іова Борецького братству, яке зберігалось в Імператорській Публічній бібліотеці в Петербурзі. Голубєв вперше опублікував низку документів про школу Львівського братства, реєстр книг бібліотеки братства 1601 р. (Голубєв, 1883). У 2-му томі опубліковано 12 документів за 1633-1647 рр., серед яких документи про діяльність братської друкарні, про заснування в 1645 р. молодшого Онуфріївського братства та ін. Документи мають докладні примітки, в яких протоколи засідань братства та інші документи, що не увійшли у публікацію (Голубєв, 1884). Декілька документів з архіву Львівського братства Голубєв опублікував у «Матеріалах для історії Західно-Руської церкви», що вийшли як введення до монографії про Петра Могилу. Більшість опублікованих Голубєвим документів надалі не перевидавалися.

Особлива роль у публікації документів Львівського братства належить О. С. Криловському, який видав документи з історії братства у трьох томах «Архіву Південно-Західної Росії». У 10-му томі «Архіву...», який має підзаголовок «Акти, що відносяться до історії Галицько-російської церкви (1423-1714)», Криловський включив 114 документів про Львівське братство, більша частина яких була взята з архіву Ставропігійського Інституту, а також документи з львівських Бернардинського та Магістратського архівів, бібліотеки Оссолінських та з Санкт-Петербурзького архіву західно-уніатських митрополитів. Це здебільшого – грамоти та привілеї Львівському братству, листи різних осіб та організацій братерству, вилучення з міських книг про релігійно-церковну діяльність братства, про львівських єпископів та взаємини Львівського єпископату та братства наприкінці XVI – на початку XVIII ст (Архив Юго-Западной России, 1904). Наступні два томи «Архіву Південно-Західної Росії» повністю присвячені Львівському братству і мають загальну назву «Акти, які стосуються історії Львівського Ставропігійного братства». Одинадцятий том включає «Протоколи та інші ділові папери Львівського Ставропігійного братства (1599-1702)», і містить протоколи

засідань братства за 1599-1650 рр., фінансові документи та прибуткові книги різного призначення; 12-й том «Протоколи, ділові папери та листування Львівського Ставропігійного братства (1586-1881 рр.)» включає протоколи засідань за 1686-1725 рр., інвентарі та реєстри майна братства та братської Успенської церкви, протоколи засідань та прибутково-витратні книги Онуфріївського молодшого братства, що знаходилося під заступництвом старшого Успенського братства, матеріали про друкарню, Помянник Львівського Став, вхідна та вихідну кореспонденцію за 1590—1713 рр. Всі ці джерела, здебільшого унікальні у своєму роді, були опубліковані вперше та значно розширили видову структуру джерел з історії Львівського братства, історії церкви та політичних, національних та культурних відносин того часу. Сам факт видання А. З. Криловським цих джерел став великим внеском у історичну науку. Це і досі єдина публікація діловодних матеріалів Львівського братства. Але Криловський не спробував систематизувати ці дуже складні як для вивчення, так і для використання джерела, особливо це стосується протоколів та фінансово-господарських документів, де записи велися часто непослідовно, були хаотично підшиті та переплетені. Незважаючи на низку археографічних недоліків, можна сказати, що в «Архіві Південно-Західної Росії» було вперше опубліковано корпус, який представляє практично всі основні види джерел, що збереглися внаслідок діяльності братства (Крыловский, 1904).

За радянських часів документи про братства публікувалися зазвичай у різних тематичних збірках. Вибірковість джерел для таких збірників, їхня ідеологічна спрямованість, часта публікація уривків документів суттєво знижують можливість повноцінного використання опублікованих матеріалів (Вишенский, 1955). У цьому ряду необхідно виділити дві збірки, які відрізняються високою якістю підбору документів, що публікуються і дозволяють глибше зрозуміти соціально-культурні процеси, що проходили в Україні наприкінці XVI-XVII ст. Це збірка документів, присвячена книговидавничій діяльності та культурно-просвітницькій діяльності

українських братств (Пам'ятки братських шкіл, 1988). Великий інтерес становлять нещодавно опубліковані актові матеріали про керівників та членів Львівського братства – братів Юрії та Івана Рогатинців та Івана Красовського. Це перші публікації джерел такого виду, що дозволяють всебічно дізнатися про життя членів організації. Привілеї та інші правові документи, що регламентують діяльність братства, були перевидані у 2000 році. з урахуванням сучасних археографічних та наукових вимог у збірнику документів «Привілеї національних громад міста Львова XIV-XVIII ст.» (Привілеї національних громад міста Львова, 2000).

У 1994 р. вийшов збірник присвячений історії Брестської церковної унії 1596 р. У ньому зібрано документи, що охоплюють понад п'ять століть історії Білорусі – з середини 80-х років XIV до 40-х років XIX століття. У цьому унікальному виданні вперше комплексно представлені документи, які розкривають передумови, причини, прийняття та еволюцію церковної унії. Багато хто з публікованих документів давно перетворився на бібліографічну рідкість (Унія в документах, 1997).

Методологічною основою дослідження нами було обрано принципи історизму, наукової об'єктивності та всебічності. Принцип історизму передбачає вивчення явищ, їх виникнення та розвиток, з урахуванням конкретно-історичної обстановки, у взаємозв'язку та взаємозумовленості подій, опору на найбільш достовірні джерела, їх всебічний та комплексний аналіз. Принцип наукової об'єктивності передбачає прагнення об'єктивності та подолання суб'єктивних помилок та впливу інтересів, відмова від апріорних підходів. Принцип всебічності передбачає прагнення до всебічного пізнання предмета дослідження, необхідність повноти та достовірності інформації, а також розгляд предмета у всіх взаємозв'язках, що впливають на історичну дійсність.

У дослідженні застосовано комплекс методів наукового дослідження, як загальнонаукових, так і спеціальних історичних.

До загальнонаукових методів, використаних у рамках цього дослідження, варто віднести загальні логічні прийоми (аналіз та синтез, індукція та дедукція, класифікація та типологія), а також системний метод, що передбачає вивчення об'єктів як систем з метою розкриття їхньої сутнісної природи, а також принципів функціонування та розвитку.

До застосованих у цьому дослідженні спеціальних історичних методів, варто віднести класичні та неklasичні методи історичного дослідження. До переліку класичних методів історичного дослідження входять історико-генетичний метод, історико-типологічний метод, історико-системний метод, історико-правовий метод та історико-порівняльний метод.

Вивчення конкретно-історичного матеріалу української історії, у контексті традиції «вивчення культурної історії соціального», що розвивається послідовниками школи «Анналів», дозволяє по-новому подивитись історію цього регіону. Взаємодія масової (народної) свідомості та свідомості еліти (освіченої частини суспільства), дослідження змін у суспільній свідомості наприкінці XVI – першій половині XVII століть перебувають у центрі уваги вітчизняних слов'янознавців останніми роками. Розмірковуючи про альтернативи в історичному процесі, вчені зазвичай мають на увазі можливості, що позначилися в ході розвитку, але не реалізовані надалі.

Оскільки королівська влада займала далеко не безпристрасну позицію в питанні про унію церков у багатоконфесійній та поліетнічній державі, остільки визначення спектру соціальних можливостей православних братств пов'язане з проблемою «сакральності середньовічної свідомості і простежити відображення конфесійно-культурних традицій у діяльності православних братств». Історичний метод дослідження вимагав звернення до робіт з історії культури, в яких використано міждисциплінарний підхід. Основним предметом історико-культурного дослідження ми пропонуємо бачити текст у широкому контексті, межі якого є культуруотворюючими. Особлива історико-культурна категорія – кордон – сприймається як зріз, розділ між

складовими культурний феномен. Її вплив позначається як при взаємодії культур різних країн, епох, стилів, жанрів, а й просторі будь-якого тексту. У свою чергу, ми намагаємося за допомогою категорії кордону визначити роль православних братств у культурі України, оскільки вони перебували поки що в одному поліетнічному просторі. Таким чином, ми використовуємо два методи дослідження – порівняльно-історичний та історико-культурний.

Історія православних братств розглядається у контексті процесів релігійно-культурного самовизначення церков (XVI-XVII ст.), що відбувалися в Європі, стали каталізатором формування етнорелігійної самосвідомості народів, що населяли Річ Посполиту. Застосування нових методологічних підходів у вивченні давно опублікованих джерел дозволяє автору поглянути на православні братства як на соціополітичні, соціокультурні та історико-культурні явища історії України.

Розглянуті джерела та використані наукові методи дозволили нам комплексно дослідити історію та значення православних братств на території України.

РОЗДІЛ 2. ПОЯВА ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ

2.1. Становище православної церкви у Речі Посполитій

Період початку правління в Польсько-Литовській унії від Казимира Великого (1333-1370) до вступу на престол Сигізмунда III (1587-1632) характеризується як час поступового посилення православ'я в юридичному відношенні та прагнення його до рівняння з пануючим у державі католицизмом. Однак наприкінці XVI ст. становище Православної церкви у Речі Посполитій кардинально змінюється.

У жовтні 1596 р. у м. Брест відбувся уніатський Собор, на якому був оприлюднений факт приєднання частини вищої православної ієрархії до Католицької церкви із збереженням грецького богослужбового обряду. Перехід до Унії православного митрополита та частини православних єпископів інтерпретувався католицькою стороною як інкорпорація усієї Православної церкви до церкви Католицької, тобто як припинення існування Православної церкви та поява замість неї церкви Уніатської.

15 грудня 1596 р. підсумки уніатського Брестського Собору було затверджено королем Речі Посполитої Сигізмундом III (1587-1632) (Унія в документах, 1997: 147-150), відповідно, рішення Уніатської церкви набуло чинності закону. Таким чином, державна влада надала підтримку Уніатській Церкві та позбавила юридичного статусу у законодавчому полі Речі Посполитої Церкву Православну. Іншими словами, уряд Речі Посполитої, маючи на меті релігійну уніфікацію, зайняв позицію захисту лише однієї Церкви – Уніатської. Православна Церква була визнана владою Речі Посполитої незаконною і такою, що не має права на подальше існування. Для всіх православних відтепер прийняття Унії стало обов'язковим (Коялович, 1861: 18).

Проте православне населення не підкорилося рішенням Брестського уніатського Собору, всупереч волі уряду Речі Посполитої. Православні прийняли до виконання постанови Брестського православного Собору 1596 р., зберігши прихильність до свого віросповідання.

Незважаючи на це, уряд Речі Посполитої в період із 1596 по 1632 рр. юридично ігнорував існування Православ'я, всі колишні права та акти законодавства на користь Православної Церкви переносили на Унію. Підтримка королівської влади Уніатської Церкви та дискримінація Православ'я, спрямована на його скасування, здійснювалися за допомогою численних жалуваних грамот та указів.

Королівськими грамотами замість православних проводилося призначення осіб уніатського віросповідання на посади єпископів та архімандритів провідних православних монастирів.

Так, наприклад, жалуваною грамотою від 7 травня 1604 р. Сигізмунд III призначив Івана Андріївського на єпископію Холмську за умови його посвячення та конфірмації уніатським Київським митрополитом, а також перебування в Унії та послух «верховному понтифіку» Католицької Церкви (Архив Юго-Западной России, 1883: 342-343).

10 березня 1621 р. був виданий королівський привілей отцю Никодиму Шибінському на архімандритство Жидичинське з нагоди смерті православного єпископа Гедеона Балабана, який був одночасно архімандритом Жидичинським, із зобов'язанням перебувати в Унії з Римською Церквою (Архив Юго-Западной России, 1883: 495-497).

Таким чином, право на соціальний престиж у суспільстві та Церкві отримували ті, хто брав на себе зобов'язання дотримуватися Унії. Роздачею церковних посад і, отже, земельних володінь королем заохочувався перехід до Унії та перебування у ній. Документи, що збереглися, свідчать також про

те, що в Речі Посполитій відбувалося систематичне заміщення церковних посад, які займали православні, уніати.

Від королівської влади виходив також примус православних коритися уніатським пастирям, нерідко підкріплений загрозою штрафу у разі ігнорування відповідних розпоряджень короля.

Незабаром після Брестського церковного Собору 1596 р., 2 грудня 1597 р. Сигізмунд III видав дві грамоти Київському православному духовенству та магістратським сановникам Києва із суворим наказом бути у всьому слухняними уніатському митрополиту (Акты, относящиеся к истории Западной России, 1851: 177-178).

8 квітня 1600 р. датується грамота Сигізмунда III уніатському єпископу Володимирському та Брестському Іпатію Потію на сан митрополита Київського з наказом усім православним підданам Київської митрополії, в т.ч. духовенству, визнавати його правлячим митрополитом (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, 1865: 7-8).

6 березня 1618 р. на сеймі було зафіксовано королівське рішення про підпорядкування уніатському єпископу Паїсію православного духовенства Пінської єпархії та поширення його юрисдикції на православні церкви в цій єпархії (Археографический сборник документов, 1869: 95-100).

Таким чином, Уніатська Церква спиралася на захист державної влади, оскільки не була впевнена у силі своєї дисциплінарної влади. На допомогу їй приходила держава, яка своєю силою підтримувала церковну дисципліну та владу єпископату над паствою в Уніатській Церкві.

Крім того, король передав Уніатській Церкві всі права, якими раніше користувалася Церква Православна.

На Варшавському сеймі жалуваною королівською грамотою від 16 березня 1600 р. уніатському духовенству Речі Посполитої було надано всі права і переваги, якими здавна користувалася православна ієрархія Київської митрополії (Акты, относящиеся к истории Западной России, 1851: 236-237).

Грамотою від 22 лютого 1605 р. король Сигізмунд III на прохання Іпатія Потія затвердив за уніатським Київським митрополитом та його наступниками всі права, що стосуються юрисдикції над усіма православними церквами та духовенством, даровані православним митрополитам князем Вітовтом, а також іншими великими королями, затверджені Сигізмундом I (Архив Юго-Западной России, 1883: 352-357.).

Ще однією формою підтримки державою Уніатської Церкви та одночасно дискримінації Православної Церкви стала передача церковного майна Православній Церкві у власність уніатів. Зберіглося безліч документів, що свідчать про вилучення православних монастирів та церков з їхніми земельними угіддями на користь Уніатської Церкви відбувалося за підтримки королівської влади.

Наприклад, 20 лютого 1609 р. вийшов королівський наказ Віленській ратуші про відібрання віленських церков з усім їхнім майном у православного духовенства через відмову коритися уніатському Київському митрополиту Потію (Археографический сборник документов, 1869: 131-132).

11 серпня 1609 р. королівськими чиновниками було подано звіт про відібрання віленських церков у православних та передачу їх уніатському митрополиту Потію. Загалом у документі перераховано 11 церков, одна з яких – соборна. У цьому документі противники влади уніатського єпископа православні прирівнювали до противників «звірхності» самого короля, а також «права посполитого» (Археографический сборник документов, 1869: 153-154).

Таким чином, православні церкви з усіма їхніми маєтками насильно вилучалися з юрисдикції православної ієрархії та передавалися у власність Уніатської Церкви.

Прийняття Унії у Речі Посполитій було пов'язане з отриманням матеріальних вигод. Ієрархи, які прийняли Унію, отримували від короля його прихильність і багаті пожертвування у вигляді монастирів і маєтків. Король наділяв різними чинами і бенефіціями лише католиків, особливо жалуючи

тих хто перейшов з Православ'я в Католицизм, унаслідок чого православні шляхетські роди бідніли або, не витримуючи, відступали від Православ'я (Антонович, 1866: 3-4).

Православні шляхта, яка прийняла католицьку віру, отримували права польського шляхетства, доступ до всіх державних і громадських посад; міщани зрівнювалися з поляками у всіх правах міського стану, могли вступати в ремісничі цехи, будувати будинки у всіх частинах міста, вести різного роду торгівлю. Навпаки, які не бажали прийняти Католицизм або Унію, не тільки позбавлялися всіх цих прав, але ще зазнавали всякого роду сором. У деяких містах навіть зовсім заборонено було селитися православним, а тих, котрі вже мали в них проживання, змушували переселятися в інші місця. Державні постанови, що стосувалися православних, спрямовані були до того що, щоб різними приманками залучити їх в католицизм, унію, а завзятих стиснути у всіх політичних і цивільних правах (Чистович, 1884: 317).

Таким чином, можна стверджувати, що королівська влада застосовувала в релігійній боротьбі метод «батого і пряника», який діяв «на гордість одних, на марнославство інших, на жадібність до поживи третіх» (Кулиш, 1877: 163).

Урядом Речі Посполитої широко практикувалося видання указів про вигнання з держави, так званих «баніцій» або «баніційних листів», для покарання православних, які виявляли завзятість у боротьбі за приналежність до Православної Церкви та чинили серйозний опір Унії.

19 січня 1602 р. було видано окружну королівську грамоту про вигнання з Речі Посполитої архімандрита Супрасльського православного монастиря Іларіона Масальського. Причиною «баніції» стала непокоря православного Супрасльського архімандрита уніатському Київському митрополиту Іпатію Потію. Іларіон спочатку перебував у лавах поборників Унії, але, пробувши три роки архімандритом, повернувся до Православ'я, за що й зазнав вигнання з вітчизни. Інтерес представляє й та обставина, що

вживши заходів для церковного покарання Іларіона Масальського (відлучення від Церкви та позбавлення сану), Київський уніатський митрополит не задовольнився цим, а звернувся ще й до короля, результатом чого і став цей указ про вигнання (Акты, относящиеся к истории Западной России, 1851, 242-243).

Королівським указом від 5 березня 1627 р. православним заборонялося мати свої церкви, духовенство було змушене ховатися від переслідувань у будинках віруючих. Король наказав відступитися від православних церков і священників, неслухняних уніатським єпископам Григорію, і видати владі православне духовенство під загрозою штрафу (Ульяновський, 1994: 45).

З моменту введення Брестської церковної Унії та до 1620 р. православні «не переставали ... вагатися між страхом стати жертвою таємної інтриги обраних ними начальників і упевненістю у тому православної непохитності» (Кулиш, 1877: 163).

Переслідування Православної Церкви мало наслідком прийняття частиною православного духовенства та населення Унії з Католицькою Церквою. 25 липня 1609 р. православні архімандрити, ченці, протопопи та священники міст Вільно, Гродно, Мінська, Новгородка та Жировиць підписали зобов'язання перебувати в Унії та коритися уніатському митрополиту (Археографический сборник документов, 1869: 105-106).

Навіть після прийняття Унії, віруючими Уніатської Церкви здійснювалося осмислення процесу насадження нового сповідання, що відбувався. З часом все більш явно відхилення Унії в бік Католицизму викликало невдоволення уніатів. У ситуації, що склалася, нерідкі були коливання, збентеження уніатів щодо зробленого «вибору» та прояви ними протесту.

10 квітня 1608 р. датується лист уніатського Київського митрополита Іпатія Потія до короля про передачу у розпорядження світської влади уніатського архімандрита Самуїла Сенчілли. У провину архімандриту ставилося те, що Самуїл налаштував проти уніатського ієромонаха

Троїцького монастиря Йосипа Рутського бурмістрів, міщан і «радець лавиці Руське», сказавши, що Рутський, змовившись з віленськими єзуїтами, хотів їм передати Троїцький монастир і всю релігію грецьку перетворити в римську. Крім того, Самуїл звинувачувався Потієм у тому, що, будучи архімандритом уніатського монастиря, керував монастирем не відповідно до уставу святого Василя Великого, подаючи негативний приклад іншим. За ці та інші провини архімандрит декретом уніатського митрополита було відлучено від Церкви. Цікавим є той факт, що архімандрит Самуїл просив Потєя зняти з нього відлучення, бажаючи виправитися («хотічись того справити»). Декрет все ж таки залишився в силі, але, незважаючи на це, архімандрит Самуїл, за словами Потєя, продовжував богослужіння. Іпатій Потій пише, що архімандрит Самуїл, крім усього іншого, звернувся до міського суду зі скаргою на Потєя, також звинувачуючи його в намірі перетворити грецьку релігію на римську. Іпатій, піддавши архімандрита церковному покаранню, передав його світській владі (Археографический сборник документов, 1869: 128-129).

Уніатська Церква у Речі Посполитій ніколи не мала самостійного та міцного становища як особливе віросповідання, здатне задовольняти релігійні потреби своїх послідовників. Ймовірно, у цьому полягає одна з причин застосування уніатської церкви заходів насильства та жорстокості з метою придбання та утримання своєї пастви.

Наведені вище випадки ставлення католиків та уніатів до православних свідчать про порушення громадянської та релігійної свободи у Речі Посполитій.

У листі від 20 грудня 1598 князю Костянтину Василю Острозькому православний Львівський єпископ Гедеон Балабан писав: «Прийшлими на такі часи, а колись новин добрих потішних незчутних злаща про бідну Русь нашу, але вставичне скорботи, гоніння від ненависних ворогів і супостат наших Ляхів, би наш народ руські бідні в нивощі обернути і з усім викоренити» (Беднов, 1908: 56).

У листі Перемишльського православного єпископа Ісаї Копинського до патріарха Московського Філарета від 4 грудня 1622 р. є рядки: «Не імами бо нікому притулку і пристановища, розвіє Господа Бога і благочестивого і православного царя Московського всея Русі аж ніяк православ'я вмалися, і віра благочестива збідніла, всюди ересі, всюди неблагочестиві, ми днись новопосвяченні, що нас святійший патріарх Іеросалимський кир Феофан присвяти, що й у вашої православної землі бих, не мами де схилити голову свою, звідусіль гоніння, звідусіль нужді, звідусіль біда, не імами звідки що треба взяти» (Титов, 1905: 93).

Православний Київський митрополит Іов Борецький у листі до царя Михайла Федоровича від 24 серпня 1624 р. в такий спосіб описав ставлення уніатів до православних: «Звідки в державі великого короля польського, государя Богом попущеного над нами, що помножилася злочестивою уніатською від апостола, йому вже ніколи отці наші ніколи не поклонялися і змінили батьківську гідну віру в латинську західну новотнину і відступили від переказів від святих і чинили опір істині, і всіляко гоніння на православних... спорудили, найчастіше ж нас, від православних єпископів, від престол, і до крові на святу православну віру озброївшись, вівтарі Господні оскверниша, церкви православні на латинську красу превратиша... і королівською державою меч на православних загостреннях» (Титов, 1905: 95).

У листі Київського православного митрополита Іова Борецького до намісника православного Віленського Свято-Духова монастиря Йосипу (Бобриковичу) від 12 січня 1625 р. згадується про інструкцію, в якій послам військовим було доручено просити на сеймі у Варшаві, щоб король «унітів, які братів наших мучить і церков переслідує, з милостиве ласки своє, замовити [заборонити] і з церков поступитись розказати рачил [наказав]» (Голубев, 1883: 276).

Основною ознакою релігійних гонінь є вимушена втеча віруючих за межі держави. Така реакція на релігійну ситуацію, що склалася в державі,

свідчить про порушення прав віруючих на вільне сповідання релігії в даній державі. На підставі документальних відомостей можна зробити висновок, що така практика мала місце в Речі Посполитій.

У грудні 1622 р. до Путивля за дорученням Перемишльського православного єпископа Ісаї Копинського прибули ієромонах Гедеон Слобін і старець Леонтій із Лубенського монастиря з проханням про матеріальне пособництво («милостині»). Перемишльський єпископ також доручив їм «потаємно ... в Путивлі сказати, що селянам від поляків у вірі утиск» і з'ясувати, чи цар «архієпископові їх Ісаю з усією брати від всієї брати від гоніння селянські віри бути ... в Путивль і брати ... того монастиря з півтора чоловік» (Лотоцький, 1931: 48).

Влітку 1625 р. Володимирський та Брестський єпископ Йосип Курцевич, залишивши кафедру та Дерманський монастир, де був архімандритом, утік до Москви. Причиною переходу до Москви одного з найбільш видатних представників волинської православної шляхти, за його власним свідченням, стало переслідування з боку влади, а також католицького та уніатського населення Речі Посполитої. У 1628 р. у посланні до двоюрідного брата, князя Григорія Четвертинського, вже будучи архієпископом Суздальським, Йосип Курцевич писав: «Про це ж і тобі відомо є, що в усьому криючись від тих безбожних відступників наших, про яких ти сам справді знаєш, які мене спокушали страхом і всякими ділами та хитрощами своїми, а потім дарми та любов'ю своєю, щоб учинив волю та учинення їх, і був би учень їхній. І бог вседержитель ще утвердив моє серце і... не здійняв руки моя до бога чуждого... А як то побачив народ, не могли ж мене упокорити лестоцями і милістю, навчали наступати на здоров'я моє і бажати смерті моєї. І яз, бачачи те, вийшов з їхньої государськое ім'я» (Флоря, 1991: 144). Якщо православний єпископ, будучи знатного походження, був змушений тікати з Речі Посполитої, то неважко уявити, в якому становищі опинилися православні міщани та селяни, які відмовилися від переходу до Унії.

Аналіз релігійної «нетерпимості» до православного сповідання дозволяє зробити висновок про переслідування православних у Речі Посполитій наприкінці XVI – першої третини XVII ст. В цілому, заходи, що вживалися державною владою, а також релігійна ситуація, що склалася в Речі Посполитій під їх впливом, призвели до послаблення Православної Церкви, втрати етнічної ідентичності вищих станів, що належали до неї раніше, і часткової втрати нею пастви. Православна еліта, не витримуючи, приймала Католицтво латинського обряду, середні та нижчі верстви населення – Католицтво грецького обряду.

Таким чином, уніатське віросповідання у Речі Посполитій запроваджувалося шляхом примусового звернення православних до Унії та за допомогою світської влади. Провідником продуманої та цілеспрямованої державної політики дискримінації Православної Церкви служила адміністрація Речі Посполитої, надаючи усіляку підтримку Унії та наражаючи на утиски противників.

Загалом, у Речі Посполитій у період із 1596 по 1632 рр. відбувалося цілеспрямоване скасування Православної Церкви шляхом позбавлення її ієрархії, духовенства, пастви, а також відторгнення її майна та присвоєння його Уніатській Церкві. Все це свідчить про системний характер релігійної політики Речі Посполитої, спрямованої на знищення Православної Церкви як релігійного інституту в державі. Після Брестської Унії в більшості випадків запорукою успішної кар'єри для представників української та білоруської шляхти мала бути відмова від православної конфесії та пропольська орієнтація.

2.2. Заснування православних братств в Польсько-Литовській державі

Православні християни, які жили на землях, що увійшли до складу Речі Посполитої, здавна організовували при храмах об'єднання, які отримали назви братств. Подібні братства як побутова корпоративна форма громади існували серед німецьких ремісників на юридичній основі Магдебурзького права. З'явилися вони й в Україні та стали служити об'єднанню православного населення, були його природною опорою при захисті своєї віри.

Метою таких братств (фактично церковних громад) були: захист православної віри та чистоти християнської моральності; забезпечення та підтримання православних храмів та духовенства; заснування шкіл та друкарень для друкування книг; догляд за літніми і хворими тощо. Братства мали свої храми, а невеликі братства – прибудови в церквах; регулярно здійснювався збір пожертв на потреби братств. У певний час (до 4 разів на рік) відбувалися збори братств, де обговорювалися поточні справи громади.

Вважають, що заснування братств відбувалося у другій половині XVI ст., але є відомості, що деякі братства отримали початок набагато раніше. Так, Луцьке братство спочатку було засновано близько 1439 р, а Віленське — близько 1458 р. Збільшення числа братств почалося з того часу, коли було укладено Люблінську унію (1569 р.) і стало очевидним, що католицький уряд, надиханий єзуїтами, прагне підпорядкувати православний народ Риму. Підйом церковно-парафіяльного життя був найбільш помітним в Галичині, де католицький вплив відчувався найсильніше (Іваніс, 1965: 53).

Першим братством, яке виступило на терени суспільно-церковної діяльності в якості визнаної і затвердженої церковною владою організації, було Львівське братство. Воно було утворено у 1453 р. (у рік падіння Константинополя), до нього увійшли парафіяни всіх 8 львівських парафіяльних храмів із центром при Успенській церкві. Під 1463 р. у літописі

Львівського Ставропігійного братства повідомляється, що у тому ж Львові існувало й інше православне міське братство.

Активність львівських православних мирян продовжувала зростати. У 1542 р. при львівському Благовіщенському храмі було засновано ще одне православне братство, і 18 лютого 1544 р. єпископ Львівський та Кам'янець-Подільський Макарій ухвалив рішення про його утворення та дав братству грамоту (Ісаєвич, Литвин, Стеблій, 2006: 284).

У 1585 р. до Львова прибув Патріарх Антіохійський Йоаким, який здійснював збір коштів на підтримку храмів та православного духовенства у Сирії. Якийсь час він жив у Львові при храмі Успіння Пресвятої Богородиці. Користуючись цією обставиною, парафіяни Успенського храму просили Патріарха Йоакима благословити Статут діяльності братства. Предстоятель Антіохійської Церкви благословив їхній намір і 1 січня 1586 р. затвердив Статут братства.

У Статуті Львівського братства, затвердженому Патріархом Іоакимом, наказувалося, «щоб будь-яке де-небудь засноване братство мало відповідало постановам братства Львівського».

На допомогу Львівському братству для захисту православ'я у ті роки виступило інше церковне братство – Віленське, яке діяло на півночі Київської митрополії. Воно було засноване близько 1458 р., а в 1509 р., невдовзі після того, як православний митрополит Йосип II Солтан (1507-1521) отримав формальне поставлення на Київську кафедру, до нього звернулися у невідкладних справах православні жителі Вільно, які називали себе «нашого православного християнства, грецького закону братством дому Пречистої Богоматері». Згодом воно, як і Львівське братство, направило свою діяльність на захист православ'я від уніатського впливу (Крыловский, 1904: 128).

1584 р. митрополит Онисифор (1579-1589) затвердив Статут Віленського братства, а 1588 р. Патріарх Константинопольський Єремія II надав Віленському, а також Львівському братствам право ставропігії, тобто

незалежність від влади місцевого єпископа. Для того часу це було своєчасним кроком, оскільки згодом ці братства успішно обстоювали чистоту православ'я навіть у тих випадках, коли деякі православні єпископи через різні обставини схилялися до прийняття унії.

Патріарх Єремія відвідав православні землі Речі Посполитої 1588 р. на шляху до Москви. У той час він пробув тут недовго, але по дорозі назад з Москви залишився на більш тривалий час. Король Сигізмунд Ваза дозволив Патріарху при проїзді через литовсько-українські землі здійснювати канонічні дії щодо місцевого православного духовенства. Патріарх Єремія пробув у Київській митрополії до середини листопада 1589 р., а потім відбув до Константинополя (Матковська, 1996: 39).

Прихильне ставлення короля Сигізмунда Вази (1587-1632) до Патріарха Єремії було використано православними для зміцнення своїх позицій. У 1589 р. Віленське братство домоглося отримання королівської грамоти, яка затверджувала з братством право управління через старшин, що обираються, а також право утримувати лікарні, духовні училища і друкарні. Віленське братство вступило у взаємодію з Львівським, обмінювалося з ним своїми друкованими виданнями та отримувало від нього наставників та вчителів. Королівська грамота, яка затверджувала статус Віленського братства, незабаром дала братству можливість енергійно протистояти унії.

В ті роки Віленське братство знаходилося при Свято-Троїцькому монастирі, але в 1609 р. уніатський митрополит Іпатій (Потій) відібрав у православних Троїцький монастир і передав його уніатам, призначивши на місце архімандрита Самуїла (Сенчили) уніата Веніля. Православне братство, що зазнавало утисків від уніатів, пішло з Троїцького монастиря на протилежний бік вулиці, до нещодавно збудованої там же Свято-Духової церкви. Незабаром при Свято-Духовому монастирі братство влаштувало друкарню.

Доля цього монастиря була пов'язана з долею православного братства у Вільно. З 1610 р. Віленське братство мало захист в особі князя Христофора

Радзівіла (протестантського віросповідання) та протягом десяти років зверталося до нього за допомогою у всіх своїх потребах. Першим настоятелем монастиря, ректором заснованої при ньому школи був архімандрит Леонтій (Карпович) з освічених ченців Києво-Печерського монастиря. Відома його ревності про поширення освіти у Вільні та взагалі у західноросійській Церкві.

У 1620 р., під час перебування в Києві, Патріарх Єрусалимський Феофан затвердив Статут Віленського братства, який потім став зразком для статутів братств, що знову утворилися. Але активна діяльність братства поступово була ослаблена впливом унії, що поширювалася. Після 1632 р. майже не зустрічаються відомості про його діяльність. Але Свято-Духовий монастир, який залишився вірним православ'ю під час панування унії, був опорою для православних християн всього регіону.

Що ж до діяльності Віленського братства, то його боротьба з унією та протести проти архіпастирів, що змінили православ'ю, богословська полеміка з уніатськими діячами та праці на користь освіти являють собою одну з важливих сторінок в історії не тільки литовського краю, а й усієї православної церкви (Мединський, 1958: 141-145).

Число православних братств особливо збільшилося з початку 1590-х років. Причиною цього процесу було прагнення протистояти наміру деяких місцевих єпископів прийняти унію з Римом, а потім й їхню участь у прийнятті акту про укладання Брестської унії (1596). На той час утворилися братства: Могилівське (1589), Брестське (1591), Мінське (1592), Більське і Люблінське (1594).

Виникнення Могилівського Спаського братства збіглося за часом із перебуванням в Речі Посполитій Патріарха Константинопольського Єремії, від якого у липні 1589 р. братство отримало Благословенну грамоту. До 1602 р. відноситься грамота Сигізмунда III, яка також утверджувала в Могильові братство при храмі «Світлого В'їзду Господнього» (тобто «Входу Господнього до Єрусалиму»). У 1618 р. на кафедру архієпископа

Полоцького, Вітебського та Мстиславського вступив затятий уніат Йосафат (Кунцевич). Він почав з того, що відібрав у братства Спаський монастир, але школу православні, що була при ньому, відстояли і утримували за собою до 1624 р.

У 1633 р. Могилівське братство розпочало спорудження нової церкви та монастиря. З історією цих будівель пов'язується подальше існування братської школи, яку Владислав IV (1632-1648) дозволив будувати в цьому місці (Титов, 1905: 243).

Лиха зазнали й члени Брестського православного братства, заснованого з благословення єпископа Володимирського та Брестського Мелетія (Хрептовича) при соборному храмі святителя Миколая. У 1591 р. король Сигізмунд III дарував братству грамоту, що підтверджувала статус братства та заснованої при ньому школи. Але у 1597 р. уніатський митрополит Іпатій (Поцей) відібрав у Брестського братства школу. За Владислава IV брестські православні жителі знову заснували братство при храмі Різдва Пресвятої Богородиці. У 1641 р. король підтвердив його права і дозволив при цій церкві відкрити «школу мови руської та польської» (Старевич, 2010: 45).

Польські королі вважали братства ледь представництвами всього православного народу і тому запрошували братчиків на сейми у справах всього православного населення і нерідко зверталися до них у випадках особливої ваги. Так, король Владислав IV пропонував на обговорення православному духовенству й братствам Львівському та Віленському проект про обрання Патріарха для південно-західної Русі, подібно до Патріарха Московського. У XVII ст. польські королі своїми грамотами проголошували свободу православної віри, але водночас реальне виконання таких постанов відкладалося від сейму до іншого. Брестське та Могилівське братства продовжували свідчити про істини Православ'я в уніатському оточенні.

У 1592 р. указом короля Сигізмунда III жителям Мінська було дозволено при соборній школі заснувати православне братство. «Братству

дозволяємо для науки дітей малих школу меті і там дітей листи грецької та руської вчити давати», – йшлося у королівському указі.

Повідомлень про діяльність Мінського братства зберіглося небагато, одне з них відноситься до 1601 р. Відродження його діяльності почалося в 1613 р., коли братство влаштувалося при влаштованому роком раніше Петропавлівському монастирі. Через 20 років воно вже значно зміцніло і, згідно з грамотою короля Владислава IV, вже мало дозвіл на влаштування друкарні (Исаевич, 1972: 186).

Напередодні запровадження Брестської унії кількість православних братств ще більше зросла. Так, на Брестському Соборі 1594 р. серед інших учасників були представники не тільки Віленського, Львівського, Брестського братств, а й інших, які раніше в документах тієї епохи не зустрічалися: Красноставського, Гольшанського, Городецького, Галицького, Бельського та «багатьох інших». Отже, на той час братства стали широким явищем у житті Київської митрополії.

А ще через кілька років у православній церкві Речі Посполитої утворилися або відродилися ще кілька православних братств, які також активно протистояли уніатському впливу. Це були такі братства, як Санокське (1600), Замосцьке (1606), Київське (1615), Луцьке (1617), Вінницьке, Немирівське, Білилівське, Пінське, Кременецьке.

Примітною є історія утворення братства в Замості, де була знаменита фортеця – володіння князів Замойських, яка стала наприкінці XVI ст. одним із центрів православної освіти. У 1589 р. у Замості довго жив Патріарх Константинопольський Єремія, який користувався гостинністю графів Замойських. До того ж часу відноситься побудова в Замості двох церков: Вознесенської – у передмісті та Нікольської – у самій фортеці. Нікольської церквою спільно володіли росіяни та греки, що жили в Замості та займалися торгівлею. За кожної церкви були братства.

1606 р. єпископ Львівський Гедеон (Балабан) затвердив Статут Микільського братства і дав Благословенну грамоту молодшому при тій же

церкві братству, названому на честь Покрови Пресвятої Богородиці. У 1615 р. Патріарх Єрусалимський Феофан IV грамотою благословив братство при церкві Святителя Миколая і надав їй право ставропігії.

Замосцька ставропігія була оплотом православ'я у Холмській єпархії остаточно XVII в. та перебувала в юрисдикції Патріарха Константинопольського, а у 1698-1706 рр. за діяльною участю володарки Замостя, ревної католички Анни Замойської, з усім своїм округом прийняла унію (Ісаєвич, 1966: 89).

Православне Богоявленське братство у Києві було засновано порівняно пізно – 1615 р., але є відомості, що його первісне заснування відноситься до 1589 р. Воно мало тісні зв'язки з Києво-Печерським монастирем, оскільки інока цієї обителі Ісайя (Копинський) було обрано головою братства, яке влаштувалося при Київському Богоявленському монастирі.

У 1615 р. на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним все військо запорізьке вступило до складу Київського братства. За допомогою запорізького козацтва братство тривалий час зберігало за православними майже всі київські храми. При братстві була заснована школа; її першим ректором був священик Воскресенського храму Іван Борецький, який через два роки прийняв чернецтво з ім'ям Іов. Знаменитий архімандрит Петро Могила, згодом митрополит, став настоятелем Києво-Печерської Лаври, мав намір відкрити ще одну школу, але тодішній митрополит Київський Ісайя просив його не влаштовувати особливого училища, а поєднати його з братською школою. У 1631 р. архімандрит Петро Могила виконав це прохання, а невдовзі, ставши митрополитом Київським, дав училищу ствердну грамоту і почав називати його колегією. Так було започатковано майбутню Київську Духовну Академію, яка протягом багатьох років очолювала цілий напрям у богослов'ї й виступала проти унії (Мозгова, 2008: 57).

Серед братств, які значно помножилися на Волині для захисту православ'я після Брестської унії, перше місце належало заснованому у 1617

р. братству святого Хреста у Луцьку. 20 лютого 1619 р. король Сигізмунд III дав місцевому православному братству дозвіл на зведення храму, школи та богадільні. 20 червня 1620 р. Патріарх Єрусалимський Феофан дав братству Благословенну грамоту та право ставропігії. Тоді ж право ставропігії було надано Слуцькому Преображенському братству. Крім того, 1623 р. Патріарх Константинопольський Кирило Лукаріс (1621-1638) соборною грамотою підтвердив право ставропігії та затвердив Статут Київського Богоявленського братства (Бірюліна, 1992: 23).

Встановлення ставропігії успішно виправдовувало себе після введення унії, і не даремно уніат єпископ Луцький Кирило (Терлецький; 1585-1607) свого часу з сумом говорив про Патріарха Константинопольського Єремію: «...заснував братства і ставропігії, щоб наші вівці не підкорялися нам» (Ратнюк, 2009: 34).

Але, незважаючи на це, щодо такого незалежного становища братств деколи висловлювали невдоволення й деякі православні архіпастирі. У 1626 р. архієпископ Полоцький Мелетій (Смотрицький) з відома та злагоди митрополита Іова представив Патріарху Константинопольському міркування про незручності такого стану справ, внаслідок чого Патріарх Константинопольський Кирило Лукаріс грамотою від 9 грудня того ж року скасував ставропігії всіх братств у Київській митрополії, окрім Львівського та Віленського. Згодом, 1633 р., право ставропігії було надано Могилевському братству (Кострицький, 1978: 34).

Як бачимо, створення братств було пов'язано з наступом на права православних. Особливо це стало помітно після Унії 1596 р., коли православні інституції фактично ліквідовувалися. Братства стали своєрідним засобом самоорганізації та захистом своїх релігійних прав православними громадами Речі Посполитої. Патріархи Константинопольські та митрополити Київські опікувалися братствами і стежили за тим, щоб вони залишалися вірними духу православ'я. Братства намагалися не тільки зміцнити у своїх учасниках та вихованцях православні переконання, але й дати їм знання з тих

предметів, які могли бути корисними і для їхнього загального розвитку, і для служіння суспільству й державі.

РОЗДІЛ 3. СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ

3.1. Внесок братств у розвиток освіти

Серед різних видів діяльності православних братств межі XVI і XVII ст. Особливого значення набула освітня діяльність. Активність православних братств у справі освіти вписується у загальні тенденції епохи, що проявилися як у Речі Посполитій, так і взагалі в Європі, та обумовлені викликами Реформації. Ці процеси розгорталися й на українських землях Речі Посполитої, хоч мали характерні особливості, одна з яких – ініціатива з боку православної частини жителів країни. Умови конфесійної конкурентності призвели до того, що вживання конкретних заходів у галузі освіти стало сприйматися як дуже термінова справа.

Можливості здобувати освіту у православного населення Великого князівства Литовського існували і до відкриття братських шкіл, проте ця освіта була несистематичною і далеко не всім доступною. Найважливішим центром освіти була великокнязівська канцелярія, з якою пов'язане народження так званої простої мови, яка пізніше стала основою для української та білоруської. Освіту можна було здобути при монастирських скрипторіях, які готували нових переписувачів; при парафіях, де навчалися люди, які брали участь у богослужіннях. Більш заможні сім'ї посиляли своїх дітей до шкіл та університетів Корони або за кордон. Особливою популярністю користувалися німецькі та італійські освітні установи. За кордоном здобували освіту такі провідні діячі культури, як Франциск Скоріна та Станіслав Ожеховський. У заможних батьків була також можливість найняти домашніх наставників. Відсутність систематичності

освіти – характерна загальноєвропейська риса епохи, що передувала промисловій революції (Houston, 2013: 11).

Однак на рубежі XVI і XVII ст., особливо після Люблінської унії, існуючі способи здобуття освіти перестали задовольняти вимоги православного населення Речі Посполитої, що було викликано сукупністю ряду факторів. На повсякденне життя Речі Посполитої вплинув Тридентський собор (1545-1563 рр.). У 1565 р. його декрети було прийнято королем і сенатом, а 1577 р. – духовенством (Tazbir, 1977: 212). Почалася доба контрреформації; у Польщі, як і в інших країнах, поступово послаблювалися процеси латинізації, запущені в епоху Відродження. Настала епоха конфесіоналізації, що позначалося на різних сторонах політичного та суспільного життя. Після Люблінської унії (1569) ці тенденції стали поширюватися і на православне населення Великого князівства Литовського, особливо на шляхту, яка прагнула до досягнення тих же привілеїв, якими користувалася шляхта в Короні (Tazbir, 1977: 136). Зв'язки між шляхтою обох частин нині єдиної держави стали тіснішими, вельможі та шляхтичі з Корони змогли набувати землі у Великому князівстві Литовському. Хоча влада короля була обмежена парламентом, варшавський двір став моделлю стилю для більш широких дворянських кіл. Незважаючи на постанову про релігійну толерантність варшавської конфедерації (1573 р.) та на відносну нечисленність випадків насильницького переслідування некаатолицьких груп, вплив двору католицького монарха не міг не відчуватися навіть за відсутності примусового навернення у католицизм.

Місцем вирішення спірних питань та врегулювання міжконфесійних відносин у Речі Посполитій був парламент (сейм), який, незважаючи на наявні труднощі, відігравав ключову роль у законодавчій діяльності країни. Для того, щоб на засіданнях парламенту ефективно захищати свої інтереси, потрібно було знати правила гри, звичаї, конвенційні прийоми. У ситуації наростаючої конфесіоналізації принципове значення набувала можливість

брати участь у роботі сейму, представляти своє віросповідання та захищати його інтереси, успішно виступаючи у дискусіях із спірних питань.

Найважливішою подією, що вплинула на процеси в галузі освіти, виявився приїзд до Польщі у 1565 р. єзуїтів. Представники Ордену Ісуса славилися своїми успіхами у справі виховання державних еліт. Єзуїти відкрили свої навчальні заклади у Браньові (1565 р.), Пултуську (1566 р.), Вільно (1570 р.), Познані (1572 р.) та ін. Віленський колегіум у 1578 р. був навіть зведений у ранг академії (Jobert, 1994: 182), що підвищило його привабливість для заможних сімей, що мешкали у східній частині Речі Посполитої.

У ситуації, що склалася у православних підданих Речі Посполитої виникла необхідність у влаштуванні своїх шкіл, здатних витримувати високу конкуренцію. Однак допомоги в цій справі від ієрархії очікувати не доводилося. В умовах підпорядкування королю, який зберігав вірність Риму, та зростаючого впливу католицизму, на єпископські посади часто призначалися негідні люди (іноді навіть миряни); монарх та його соратники, керуючись політичними міркуваннями, не враховували особисті якості людини; Найчастіше призначення пов'язані з винагородою за якусь послугу. Єпископи, які отримали церковну владу подібним чином, далеко не завжди виявлялися на висоті, що відштовхувало від них частину населення, насамперед дворянські та міські еліти. Внутрішньоцерковні реформи не мали успіху.

Недоліки ієрархії не залишалися непоміченими і спонукали віруючих брати відповідальність за долю церкви. Про православну церкву намагалися дбати деякі вельможі слов'яно-грецького сповідання, серед яких особливо відзначилися Григорій Ходкевич та представники роду Острозьких, зокрема князь Костянтин-Василь (Кемра, 2017: 29-30, 34).

Православні братства почали діяти у найбільших центрах із багатоконфесійним населенням, таких як Львів та Вільнюс. Братствам допомагали східні патріархи, які надавали їм ставропігію, що дозволяла діяти

відносно вільно та самостійно. Брестська унія (1595–1596 рр.) призвела до фактичного зникнення православної ієрархії, яка відновила своє існування де-факто у 1620-1621 рр., а де-юре лише у 1632 р. Не дивно, що світська церковна громадськість змушена була активізуватися, практично принцип соборності.

У такому надзвичайно складному церковно-політичному контексті освіта набувала великого значення. Вона опинилося у центрі уваги багатьох православних діячів. Нові обставини призвели до того, що традиційні способи передачі культурної спадщини стали сприйматися як малоефективні: православні віруючі прагнули створювати нові, конкурентоспроможні навчальні заклади, що поєднують благочестиве виховання з підготовкою до активної участі у суспільних процесах епохи (Ямчук, 2009: 135).

Перші братні школи було засновано у 1580-х роках майже одночасно у Вільнюсі та у Львові. Львівська школа послужила зразком для навчальних закладів, що відкривалися слідом. Братські школи виникли у Могильові (1590), Бресті (1591), Мінську, Орші (1591), Перемишлі, Гродно (1592), Більську (1594), Замостя (1606), Києві (1615), Луцьку (1624) та інших містах (Микитась, 1994: 117).

Першою важливою особливістю своїх шкіл братства вважали викладання мов. Мовне питання мало як практичне, а й принципове богословське значення. Тридентський собор підтвердив першорядне значення латини для Католицької церкви. Літургійна мова сприймалася як інструмент єдності та прояви римського універсалізму. Однак у міжконфесійній полеміці, що розгорнулася у Речі Посполитій, йшлося вже не лише про богослужбову мову. Так, єзуїт Петро Скарга, який згодом очолював Віленську академію, у своєму відомому трактаті «Про єдність Божої Церкви під одним пастирем» (1577) писав не лише про *lingua sacra*, а й про книжкову мову взагалі. На його думку, відмова від латини стала великою помилкою православних слов'ян, тому що лише латина давала можливість навчатися на високому рівні, брати участь у громадському житті (Skarga, 1882: 485-487).

Скарга протиставляв латині церковнослов'янську мову (Słowieński język) та просту мову (Ruski język), тим самим поєднуючи дві культурні моделі і виходячи за суто релігійні рамки. У вживанні церковнослов'янської мови він вбачав прояви партикуляризму слов'янських церков, розрив християнської єдності. Єдність – ключове слово у трактаті Скарги. Автор ототожнював межі цивілізації з межами поширення книжкової спільноти, що користується латиною для обміну та передачі знань. Скарга замовчує зовсім іншу позицію східних церков у питанні літургійної мови, наднаціональне значення церковнослов'янської мови, факт вживання латини «єретиками» (протестантами). Його роздуми підводять до висновку, що саме латину потрібно знати, щоби брати участь у житті країни.

Інок Іоанн Вишенський, відповідаючи Скарзі, звужує поле роздумів про мову, зосереджуючись на її релігійному вживанні та сотеріологічному потенціалі. Він виступає з позицій представника спільноти, яке змушене відстоювати свої права та захищатися. Вишенський був прихильником чернецтва як ідеалу життя і обрушувався із бурхливою критикою на латинські школи. Так, Львівському братству, під опікою якого була братська школа, він рекомендував простоту, яку протиставив «хитрощам» латинян (Вишенський, 1955: 207).

Полеміка про мову допомагає зрозуміти інтелектуальні настрої доби. Православні відчували все більший тиск з боку католицьких еліт; під загрозою опинялася їх ідентичність, зберегти яку могли допомогти богослужіння, обряди та мова. Саме ці елементи віри та культури перебували в центр дискусій.

У тій церковно-культурній ситуації, в якій православні опинилися на території Речі Посполитої, хоч би як парадоксально це не звучало, для того, щоб зберігати свою ідентичність, їм необхідно було оволодіти засобами, які були в арсеналі їхніх конфесійних конкурентів – насамперед латиною та польською мовою та вільними мистецтвами. Навіть Іоанн Вишенський, найрадикальніший представник православної опозиції латинянам, самим

фактом створення своїх полум'яних інвектив проти латинської освіти та риторики доводив досконале володіння вільними мистецтвами, які сам засуджував. При цьому православні відчували себе повноцінними членами суспільства Речі Посполитої та збереження своїх традицій вважали правом, а не поступкою; у своїй культурній спадщині вони бачили невід'ємну складову культури Речі Посполитої (Ратнюк, 2009: 29).

У навчальних програмах братських шкіл акцент ставився насамперед на викладанні церковнослов'янської мови. Петро Скарга зазначав, що східні слов'яни слабо володіли цією мовою. Іоанн Вишенський, не заперечуючи цього факту, вважав, що причиною є домінування латинських шкіл та звичаїв. Насправді рівень володіння церковнослов'янською мовою був усе ще досить високий (Temčinas, 2017: 94), але необхідно було розширювати коло тих, хто ним володіє. Братства ставили за мету підвищення рівня знань та вмінь майбутніх церковнослужителів та навчання дітей рутенським традиціям. У школах прагнули навчити учнів читати релігійну літературу церковнослов'янською мовою як мовою міжслов'янської комунікації. Це був знак приналежності до широкої православної громади та ключ до розуміння найбагатшого письмового надбання (Naumow, 2002: 29-50).

Вивчення грецької мови також включалося до програми шкільного викладання. Її вважали мовою Константинопольського патріархату, тієї церкви, від якої православні здобули віру. Латинська та польська мови за необхідності були включені до програми навчання та належали, швидше, до несакральної сфери. Вони дозволяли брати участь у громадському та політичному житті країни, їх треба було знати для вступу до вищих навчальних закладів у Речі Посполитій або (у разі латині) за кордоном. Латина була також мовою науки. Якщо діти з православних сімей не знаходили можливості вивчати її у своїх школах, то батьки посилали їх вчитися у католиків або у протестантів, що призводило до ризику переходу в іншу віру. Братства підходили до питання прагматично і прагнули створювати престижні школи, які мали давати учням підготовку для

успішного продовження навчання. Братства сподівалися, що зможуть зупинити відтік дітей шляхетних сімей та зберегти їх підтримку. Критерій *dignitas* (гідності) став домінуючим (Кугай, 2019: 5).

Не зовсім зрозумілим залишається питання про викладання «простої мови». На думку дослідників, «проста мова» відігравала важливу посередницьку роль щодо інших мов, дозволяючи тлумачити складні звороти і правила. Її ймовірно вчили на конкретних прикладах, запозичених як з письмових текстів (ймовірно, катехизмів), так і з усних промов (особливо проповідей). Вчителі намагалися прибрати з навчальних текстів ті риси, які відповідали надрегіональному характеру цієї мови і були місцевими розмовними варіантами. Учням слід було засвоїти також стилістичні норми різних жанрів. Включення «простої мови» до списку мов, що викладалися, у братських статутах являло собою серйозну декларацію приналежності до певного релігійного та етнічного середовища. У відборі мов та текстів братні школи найбільше відрізнялися від інших навчальних закладів такого самого рівня (Мединський, 1958: 82-86).

До інших характерних рис системи освіти, що склалася в братніх школах, можна віднести: увагу до релігійного виховання, що мало особливе значення для захисту від католицького впливу; велика увага до хорової музики; доступність освіти для малозабезпечених та незнатних дітей. Здебільшого у братських школах досягнення європейської педагогічної практики поєднувалися із місцевими конфесійними особливостями. У школах викладалися вільні мистецтва. Велика роль відводилася граматиці, риториці та діалектиці з використанням матеріалів різними мовами (Москальова, Яковенко, Чорна, 2016: 141, 143).

Цікаво, що православні братські школи вплинули на освіту в уніатській церкві. Перші уніатські школи були нічим іншим, як колишніми братніми школами (Blažejovskyj, 1975: 7-10). З часу Брестської унії православні братства були змушені постійно захищати своє майно, зокрема й школи. За всіх розбіжностей між православними та уніатами слід зазначити деяку

схожість у проблемах, які їм доводилося вирішувати, та у засобах, знайдених для вирішення цих проблем. Уніати теж бачили у вихованні молоді умову процвітання своєї церкви. Особливу увагу вони приділяли церковній освіті, бо потребували кадрів для церковної ієрархії. Вимога організації шкіл для духовенства входила до акту укладання унії з Римом. Примітним є факт, що для уніатів було важливо збереження специфіки греко-слов'янської церкви. Проявом цієї особливої ідентичності стали, як і в братніх школах, мови, що викладалися, і відбір текстів. Недарма уніатський митрополит Йосип Вельямін Рутський хотів, щоб в уніатських школах розбиралися праці преподобного Іоанна Дамаскіна, як це мало місце у братських школах (Welykuj, 1956: 105).

Як бачимо, освіта в братських школах була націлена на підготовку молодих людей до різної кар'єри: очікувалося, що зі шкіл вийдуть священнослужителі та майбутні єпископи, які глибоко розуміють значення своєї служби, бездоганні у православній вірі й, що було новою якістю, здатні відстоювати свою віру в міжконфесійному діалозі, брати участь в усній та письмовій полеміці з католиками та протестантами. Учні, які прагнули світської кар'єри, набували знання такої ж якості та рівня, як і їхні однолітки інших сповідань, і могли публічно захищати права православних. Окрім передачі знань та умінь, школи займалися вихованням молодих людей у дусі благочестя та вселяли їм прихильність до візантійсько-слов'янської традиції. Вивчення церковнослов'янської культурної спадщини спиралося на ті ж методи, як і вивчення польсько-латинської традиції у престижних іновірських закладах, чим безпосередньо підвищувався його престиж. Приміром, у єзуїтів братські школи запозичували театр. Театральні постановки використовувалися як у освітніх, так і в апологетичних цілях, оскільки публічні уявлення влаштовувалися перед сім'ями учнів та православними громадами міст. Використання тих самих форм, як і в престижних єзуїтських школах, допомагало православному населенню повною мірою оцінити своє культурне надбання.

3.2. Видавнича діяльність братств

Винайдення книгодруку створило прекрасний інструмент для розповсюдження знань, культури та традиції. Силу друкованого слова прекрасно розуміли і представники православних братств. В кін. XVI – в пер. пол. XVII ст. вони розгорнули масштабну просвітницьку діяльність, важливою складовою якої було друкарство.

Відомий першодрукар Іван Федоров був пов'язаний із Львівським братством: у Львові 1573 р. він познайомився з майбутніми організаторами братства і саме там надрукував у 1574 р. свій «Буквар». Після смерті друкаря Львівське братство викупило його друкарню (1585 р.), дооснастило її новим обладнанням та найняло на роботу учнів Івана Федорова (Ісаєвич, 1966: 174-177). Таким чином, виникла одна з найважливіших друкарень на східних землях Речі Посполитої. Братчики не тільки фінансували цей заклад, але й визначали видавничу програму в рамках просвітницького плану, який включав також підтримання братської школи (Ісаєвич, 1966: 182, 184).

Важливе місце у цій програмі займало друкування навчальних посібників для школярів. У цій галузі слід згадати заслуги Лаврентія Зізання, який опублікував у Львові знамениту греко-слов'янську граматику «АДЕЛФОТΗΣ. Граматика доброслівної еллінословенської мови» (1591) та у Вільнюсі книгу «Граматика словенська» (1596). Обидві роботи видали братські друкарні. У Вільнюсі братство сприяло виданню Граматики Мелетія Смотрицького (1619). Всі ці праці мали далеко не тільки утилітарне значення: вони були розраховані на підвищення значення церковнослов'янської мови, яка не мала кодифікації. Ступінь кодифікованості була ознакою престижу цієї мови, особливо у разі церковних мов, чий незмінний характер вважався гарантією надійної передачі віри (Ямчук, 2009: 135).

Друкарня Віленського братства св. Духа спеціалізувалася на виданні релігійно-полемічної літератури. У ній було надруковано знамениту роботу

Мелетія Смотрицького «Тренос» (1610). Є припущення, що там-таки вийшли й інші твори цього книжника, написані до його переходу до уніатів. Тож не дивно, що саме у Вільнюсі виходило багато полемічної літератури, адже там зіткнення між православними і уніатами відрізнялися особливою гостротою (Stradomski: 70-71).

Братські друкарні видавали також літургійні книжки. Члени братств намагалися забезпечити священиків і церковно-служителів усіма потрібними богослужбовими виданнями, щоб вони могли правильно й гідно здійснювати літургію. У ситуації конкуренції з іншими віросповіданнями це було особливо важливим. На необхідність якісного видання богослужбової літератури звернув увагу митрополит Петро Могила, який постарався уніфікувати здійснення православних обрядів на території Речі Посполитої, видавши в Києво-Печерській лаврі монументальний Требник (1646). Саме митрополит зі своїми співробітниками відповів на полемічний текст Касіяна Саковича «ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ Abo Perspectiwa» (1642), в якому автор піддав гострій критиці помилки у здійсненні обрядів, невігластво та неохайність православного (і уніатського) духовенства. Сакович, між іншим, висловлював вкрай негативну думку щодо православних братських шкіл і радив засновувати навчальні заклади самим єпископам. Цікаво, що полеміст, який перейшов із православ'я до католицизму, поклав обов'язок піклуватися про освіту на церковних ієрархів, нехтуючи тим значенням, яке набули миряни у церковному житті Речі Посполитої. Він також критикував православних священиків за невміння проповідувати (Ісаєвич, 2002: 115).

З самого початку братства усвідомлювали недоліки, які були в освіті та моральному образі деяких представників духовенства. У римській церкві подібну проблему поставили на Тридентському соборі. У православному середовищі Речі Посполитої вирішенням цього завдання зайнялися деякі освічені ієрархи та братства. Згодом в уніатів величезну роль у цій галузі відіграватимуть базиліани. Основним способом підвищення рівня підготовки священиків, окрім шкіл, були книги. Особливо активним у плані

книговидання було Львівське братство. Саме у Львові вийшли дві збірки творів свт. Іоанна Златоуста, які мали принципове дидактичне значення: «Розмова про виховання дітей» (1609) та фундаментальна «Книга про священство» (1614). Остання була розрахована як на майбутніх священиків, так і на людей, які вже служили в церкві (Шустова, 2004: 620).

Посібниками для священиків служили не лише окремі книги, призначені для цієї мети, а й низка паратекстів, що супроводжують основний зміст. Йдеться про передмови, післямови, посвяти, вірші тощо, які можна знайти в літургійних та церковних виданнях, наприклад, у Требнику, надрукованому за розпорядженням Віленського братства св. Духа в 1621 р., в передмові якого міститься повчання про обряди з розрізненням між формою і матерією (Nowak 2017b: 185). Такими текстами широко користуватиметься в друкарні Києво-Печерської лаври архімандрит, а пізніше митрополит, Петро Могила.

Члени братств прагнули також підвищення якості проповіді. Проповідництво було особливо ефективним засобом впливу на уми і серця віруючих. У ситуації конкуренції з проповідниками інших віросповідань треба було дуже ретельно дбати, докладаючи всіх зусиль, щоб священики навчилися складати проповіді, цікаві та привабливі для віруючих. У братніх друкарнях стали публікувати зразки проповідей на різні теми, пов'язані з життєвими обставинами (особливо похороном). Вони виходили як в окремих виданнях, так і в частині книг різного змісту (Nowak 2017: 191-192).

Братчики видали у Вільнюсі особливо цінне Євангеліє учительне (1616), яке не мало очікуваного успіху у найближчій тимчасовій перспективі, але послужило зразком для переглянутого видання, здійсненого у 1637 р. в Києво-Печерській лаврі під проводом митрополита Петра Могили (Kuczyńska 2017: 210, 226-227). З братствами пов'язаний був також один із найяскравіших авторів збірок проповідей першої половини XVII ст. Кирило Транквіліон-Ставровецький (? – 1646), який видав у Рахманові Учительне Євангеліє (1619). Хоча сам автор став згодом уніатом і його твір зазнав

гострої критики і навіть анафеми, його книга не перестала користуватися величезною популярністю як у православних, так і уніатів (Kuczyńska 2017: 211-220).

Київський митрополит Петро Могила був змушений йти на діалог із братствами для реалізації своєї просвітницької програми. Знаменитий Колегіум Могилянський, який згодом став академією, зародився у процесі переговорів між Київським братством та згаданим ієрархом. Братська школа у Києві існувала до Петра Могили, вже з 1615 р., а можливо й раніше. У перші роки ректором братської школи була дуже освічена людина Іоанн Борецький. Потім школу очолювали Кассіан Сакович та Мелетій Смотрицький (до того, як вони відійшли від православ'я) (Сенченко, Тер-Григорян-Дем'янюк: 100-117). На жаль, залишаються білі плями в історії цієї школи, особливо в роки після смерті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1622 р.), котрий зі своїми козаками допомагав братству. Незважаючи на всі зусилля братства, рівень школи був, мабуть, недостатньо високий, щоб скласти конкуренцію училищам інших конфесій.

У 1627 р. архімандритом Києво-Печерської лаври став Петро Могила, який доклав усіх старань для того, щоб заснувати новий навчальний заклад (Голубев 1886: 323). У 1631 р. архімандрит почав приготування до відкриття школи в Лаврі (Голубев 1886: 228). Рішуче і відносно легко він подолав опір ченців Свято-Троїцького монастиря, які не бажали поступитися йому будівлею для школи, але йому довелося битися з іншими силами, які не схвалювали його проект, у тому числі з братством, яке боялося конкуренції з боку монастирської школи. Члени братства побоювалися, що нова школа відведе молодь від благочестя через те, що її засновник задумав надати їй латинсько-польського характеру. Були навіть підозри, що школа може сприяти переходу до унії. Братство підтримували козаки та частина духовенства. Петру Могилі довелося розпочати переговори. В результаті архімандрит отримав дозвіл заснувати школу і отримав приміщення для неї, а братство залишило за собою право брати участь, хоч би формально, в її

управлінні. У 1632 р. нова школа змогла розпочати свою славу історію (Соколов, 2014: 23).

Цей епізод дуже показовий: миряни не могли змиритися з тим, щоб контроль над освітою переходив до інших рук, навіть до архімандрита Лаври та видатної людини. Зійшовши на митрополитський престол, Петро Могила ще раз вступив у конфлікт із братством, цього разу з Віленським, коли в 1647 р. опублікував новий требник у типографії Києво-Печерської лаври. У передмові, написаному «простою мовою», митрополит спонукав священників перестати користуватися попередніми друкованими виданнями, оскільки виявив у них неточності та нововведення. Серед критикованих требників Могила згадував також віленське видання 1618, опубліковане старанням братства. Всі ці видання відіграли важливу роль у збереженні православ'я в Речі Посполитій, але не відповідали програмі митрополита, який бажав упорядкувати обряди та надати церкві централізованішого характеру (Ямчук, 2009: 138).

Члени братств виявляли велику активність у галузі освіти та відкривали школи, у навчальних програмах яких нові педагогічні тенденції поєднувалися з релігійним вихованням на кшталт візантійсько-слов'янської традиції, а також з вихованням поваги до літературної спадщини православних слов'ян. Іншим важливим напрямом діяльності братств було друкарство. Члени братств просто фінансували книгодрукування, а розробляли цілісні видавничі програми. Сам київський митрополит Петро Могила, який прагнув централізованого способу управління церквою, мав враховувати їхню діяльність.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ЗАСТОСУВАННЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наведені вище матеріали нашого дослідження це не просто підбірка історичних фактів, а надзвичайно багатий матеріал для організації виховних заходів у школах та закладах середньої та передвищої освіти.

Як ми виявили православні братства протягом свого існування відігравали дуже помітну роль в українському суспільстві. Особливо їх роль зросла після Брестської унії 1596 р., коли православна церква фактично опинилася поза законом. В цих умовах національні еліти почали переходити в католицизм та уніатство, щоб зберегти свій статус, вплив у суспільстві або ж просунутися по службі. Ми бачимо як великі магнатські родини та православні ієрархи змінюють своїй ідентичності (на той час нею вважалося відношення до православної віри). В цих умовах роль суспільного лідера у релігійному та культурному житті взяли на себе братства. Часто, користуючись напряду підтримкою православних Константинопольських патріархів, братства перебирали на себе важливі суспільні функції, які колись виконували православні ієрархи.

Це робить братства дуже схожими на волонтерів сучасної України. Коли корумпована влада та чиновники в своїй бездіяльності ставлять під загрозу існування української державності, саме волонтери своєю невтомною роботою та допомогою фронту роблять все, щоб наші захисники отримували все найнеобхідніше – від їжі та медикаментів до зброї та боєприпасів. Як колись братства підтримували в українцях православну віру, так сьогодні волонтери підтримують в нас волю до боротьби та віру у Перемогу.

З іншого боку братства зробили дуже багато для розвитку освіти та книговидання. Саме братські друкарні створювали «контент», яким активно користувалися міщани для свого просвітництва. Тож можна з впевненістю

казати, що саме православні братства відіграли величезну роль у розвитку та збереження української книги.

З огляду на все це, матеріали нашого дослідження прекрасно підійдуть для створення виховних заходів до Міжнародного дня волонтера та Всесвітнього дня книги та авторського права.

Українські православні братства – перші волонтери України (Виховний захід до Міжнародного дня волонтера)

«В Україні та світі 5 грудня відзначають Міжнародний день волонтерів. Міжнародний день добровольців в ім'я економічного і соціального розвитку (такою є повна назва Дня волонтерів) проголошений рішенням 40-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 1985 року.

Волонтер у перекладі з англійської означає добровільний помічник. Волонтери безоплатно працюють там, де потрібна їхня допомога: у дитячих будинках, притулках, школах-інтернатах і будинках пристарілих. Вони доглядають хворих і допомагають старшим людям поратися по господарству.

Перший волонтерський проєкт був здійснений після Першої світової війни, у 1920 році, у Франції, під Страсбургом, за участю німецької та французької молоді. Тоді волонтери відновлювали зруйновані ферми в районі найзапекліших боїв між німецькими й французькими військами. Потім цю естафету підхопила Індія, й волонтерський рух поширився світом.

В Україні волонтерський рух розпочався у 90-х роках ХХ століття. Офіційно його визнали 10 грудня 2003 року. На сьогодні він регламентується Законом «Про волонтерську діяльність».

Роком народження українського волонтерства по праву можна вважати 2014 – Революція гідності, а потім і війна на Сході дали поштовх розвитку волонтерства в країні, яке виросло в потужний громадянський рух.

Волонтери добровольцями йшли на фронт, збирали по світу гроші й везли на передову все, що могли, починаючи зі шкарпеток і закінчуючи тепловізорами, приймали біженців, здавали кров для поранених, знаходили потрібні ліки, плели маскувальні сітки й готували борщові набори.

Під час повномасштабної війни волонтери, часто ризикуючи життям, допомагають українським військовим і цивільним. Нині волонтером став фактично кожен українець.» (В Україні відзначають Міжнародний день волонтерів, 2023).

Однак, сьогодні, в Міжнародний день волонтерів можемо згадати ту історичну традицію, з якої походить жага до самоорганізації серед українців. Це часи кінця Середньовіччя та початку Модерної доби. Тоді православні християни, які жили на землях, що увійшли до складу Речі Посполитої, організовували при храмах об'єднання, які отримали назви братств. Вони служили об'єднанню православного населення, були його природною опорою при захисті своєї віри.

Метою таких братств (фактично церковних громад) були: захист православної віри та чистоти християнської моральності; забезпечення та підтримання православних храмів та духовенства; заснування шкіл та друкарень для друкування книг; догляд за літніми і хворими тощо. Братства мали свої храми, а невеликі братства – прибудови в церквах; регулярно здійснювався збір пожертв на потреби братств. У певний час (до 4 разів на рік) відбувалися збори братств, де обговорювалися поточні справи громади.

Першим братством, яке виступило на терени суспільно-церковної діяльності в якості визнаної і затвердженої церковною владою організації, було Львівське братство. Воно було утворено у 1453 р. (у рік падіння Константинополя), до нього увійшли парафіяни всіх 8 львівських парафіяльних храмів із центром при Успенській церкві. Під 1463 р. у літописі Львівського Ставропігійного братства повідомляється, що у тому ж Львові існувало й інше православне міське братство.

Активність львівських православних мирян продовжувала зростати. У 1542 р. при львівському Благовіщенському храмі було засновано ще одне православне братство, і 18 лютого 1544 р. єпископ Львівський та Кам'янець-Подільський Макарій ухвалив рішення про його утворення та дав братству грамоту.

У 1585 р. до Львова прибув Патріарх Антіохійський Йоаким, який здійснював збір коштів на підтримку храмів та православного духовенства у Сирії. Якийсь час він жив у Львові при храмі Успіння Пресвятої Богородиці. Користуючись цією обставиною, парафіяни Успенського храму просили

Патріарха Йоакима благословити Статут діяльності братства. Предстоятель Антіохійської Церкви благословив їхній намір і 1 січня 1586 р. затвердив Статут братства.

У Статуті Львівського братства, затвердженому Патріархом Іоакимом, наказувалося, «щоб будь-яке де-небудь засноване братство мало відповідало постановам братства Львівського».

А ще через кілька років у православній церкві Речі Посполитої утворилися або відродилися ще кілька православних братств, які також активно протистояли уніатському впливу. Це були такі братства, як Санокське (1600), Замосцьке (1606), Київське (1615), Луцьке (1617), Вінницьке, Немирівське, Білилівське, Пінське, Кременецьке.

Примітною є історія утворення братства в Замості, де була знаменита фортеця – володіння князів Замойських, яка стала наприкінці XVI ст. одним із центрів православної освіти. У 1589 р. у Замості довго жив Патріарх Константинопольський Єремія, який користувався гостинністю графів Замойських. До того ж часу відноситься побудова в Замості двох церков: Вознесенської – у передмісті та Нікольської – у самій фортеці. Нікольської церквою спільно володіли росіяни та греки, що жили в Замості та займалися торгівлею. За кожної церкви були братства.

1606 р. єпископ Львівський Гедеон (Балабан) затвердив Статут Микільського братства і дав Благословенну грамоту молодшому при тій же церкві братству, названому на честь Покрови Пресвятої Богородиці. У 1615 р. Патріарх Єрусалимський Феофан IV грамотою благословив братство при церкві Святителя Миколая і надав їй право ставропігії.

Замосцька ставропігія була оплотом православ'я у Холмській єпархії остаточно XVII в. та перебувала в юрисдикції Патріарха Константинопольського, а у 1698-1706 рр. за діяльною участю володарки Замостя, ревної католички Анни Замойської, з усім своїм округом прийняла унію.

Православне Богоявленське братство у Києві було засновано порівняно пізно – 1615 р., але є відомості, що його первісне заснування відноситься до 1589 р. Воно мало тісні зв'язки з Києво-Печерським монастирем, оскільки інока цієї обителі Ісайя (Копинський) було обрано головою братства, яке влаштувалося при Київському Богоявленському монастирі.

У 1615 р. на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним все військо запорізьке вступило до складу Київського братства. За допомогою запорізького козацтва братство тривалий час зберігало за православними майже всі київські храми. При братстві була заснована школа; її першим ректором був священик Воскресенського храму Іван Борецький, який через два роки прийняв чернецтво з ім'ям Іов. Знаменитий архімандрит Петро Могила, згодом митрополит, став настоятелем Києво-Печерської Лаври, мав намір відкрити ще одну школу, але тодішній митрополит Київський Ісайя просив його не влаштовувати особливого училища, а поєднати його з братською школою. У 1631 р. архімандрит Петро Могила виконав це прохання, а невдовзі, ставши митрополитом Київським, дав училищу ствердну грамоту і почав називати його колегією. Так було започатковано майбутню Київську Духовну Академію, яка протягом багатьох років очолювала цілий напрямок у богослов'ї й виступала проти унії.

Серед братств, які значно помножилися на Волині для захисту православ'я після Брестської унії, перше місце належало заснованому у 1617 р. братству святого Хреста у Луцьку. 20 лютого 1619 р. король Сигізмунд III дав місцевому православному братству дозвіл на зведення храму, школи та богадільні. 20 червня 1620 р. Патріарх Єрусалимський Феофан дав братству Благословенну грамоту та право ставропігії. Тоді ж право ставропігії було надано Слуцькому Преображенському братству. Крім того, 1623 р. Патріарх Константинопольський Кирило Лукаріс (1621-1638) соборною грамотою підтвердив право ставропігії та затвердив Статут Київського Богоявленського братства.

Встановлення ставропігії успішно виправдовувало себе після введення унії, і не даремно уніат єпископ Луцький Кирило (Терлецький; 1585-1607) свого часу з сумом говорив про Патріарха Константинопольського Єремію: «...заснував братства і ставропігії, щоб наші вівці не підкорялися нам».

Але, незважаючи на це, щодо такого незалежного становища братств деколи висловлювали невдоволення й деякі православні архіпастирі. У 1626 р. архієпископ Полоцький Мелетій (Смотрицький) з відома та злагоди митрополита Іова представив Патріарху Константинопольському міркування про незручності такого стану справ, внаслідок чого Патріарх Константинопольський Кирило Лукаріс грамотою від 9 грудня того ж року скасував ставропігії всіх братств у Київській митрополії, окрім Львівського та Віленського. Згодом, 1633 р., право ставропігії було надано Могилевському братству.

Як бачимо, створення братств було пов'язано з наступом на права православних. Особливо це стало помітно після Унії 1596 р., коли православні інституції фактично ліквідовувалися. Братства стали своєрідним засобом самоорганізації та захистом своїх релігійних прав православними громадами Речі Посполитої. Це робить братства дуже схожими на волонтерів сучасної України. Коли корумпована влада та чиновники в своїй бездіяльності ставлять під загрозу існування української державності, саме волонтери своєю невтомною роботою та допомогою фронту роблять все, щоб наші захисники отримували все найнеобхідніше – від їжі та медикаментів до зброї та боєприпасів. Як колись братства підтримували в українцях православну віру, так сьогодні волонтери підтримують в нас волю до боротьби та віру у Перемогу.

**Поширювачі друкованого слова: православні братства
та їх видавнича діяльність
(До Всесвітнього дня книги та авторського права)**

«Сьогодні, 23 квітня, світ відзначає Всесвітній день книги та авторського права – свято авторів, видавців, критиків, бібліотекарів, читачів і всіх-всіх, хто часом залишається «за лаштунками» книговидання. Чому саме 23 квітня і чому так важливо на світовому рівні запроваджувати такий день, спробуємо розібратися далі.

«Винуватців» у цього «свята книголюбів» кілька. Так, саме 23 квітня народилися такі видатні особистості світової літератури, як французький письменник Моріс Дрюон (1918), ісландський лауреат Нобелівської премії з літератури Галдор Лакснесс (1902) і трикратний претендент на цю премію Володимир Набоков (1899), а також український письменник Григорій Тютюнник (1920); у цей же день 1616 року померли Вільям Шекспір (щоправда, за юліанським календарем) і перуанський історик Інка Гарсіласо де ла Вега (вже за григоріанським календарем), а також 1850 року – англійський поет-романтик Вільям Вордсворт.

Але, заглядаючи в офіційний документ ЮНЕСКО, яка й запровадила це свято Резолюцією № 3.18 на XXVIII сесії 15 листопада 1995 року, знаходимо таке формулювання: «Генеральна конференція ... проголошує 23 квітня "Всесвітнім днем книги та авторського права", оскільки саме в цей день 1616 року померли Мігель де Сервантес, Вільям Шекспір та Інка Гарсіласо де ла Вега».

Всесвітній день книги та авторського права відзначають щорічно, починаючи з 1996 року. Зважаючи на те, що «в історичному розумінні книга є найбільш потужним фактором поширення знання і найбільш надійним засобом його збереження», День книги покликаний наголосити на фундаментальній важливості книжки та її незамінності в інформаційному суспільстві. Одна з головних його цілей – промоція читання і книговидання,

привернення уваги до культури писемного слова, а також до питань авторського права і захисту інтелектуальної власності.» (Єфремова, 2018).

Цікаво, що свого часу в Україні помітний внесок у розвиток друкованого слова зробили своєрідні волонтерські організації – православні братства.

Винайдення книгодрукацтва створило прекрасний інструмент для розповсюдження знань, культури та традиції. Силу друкованого слова прекрасно розуміли і представники православних братств. В кін. XVI – в пер. пол. XVII ст. вони розгорнули масштабну просвітницьку діяльність, важливою складовою якої було друкарство.

Відомий першодрукар Іван Федоров був пов'язаний із Львівським братством: у Львові 1573 р. він познайомився з майбутніми організаторами братства і саме там надрукував у 1574 р. свій «Буквар». Після смерті друкаря Львівське братство викупило його друкарню (1585 р.), дооснастило її новим обладнанням та найняло на роботу учнів Івана Федорова. Таким чином, виникла одна з найважливіших друкарень на східних землях Речі Посполитої. Братчики не тільки фінансували цей заклад, але й визначали видавничу програму в рамках просвітницького плану, який включав також підтримання братської школи.

Важливе місце у цій програмі займало друкування навчальних посібників для школярів. У цій галузі слід згадати заслуги Лаврентія Зізання, який опублікував у Львові знамениту греко-слов'янську граматику «АДЕΛΦΟΤΗΣ. Граматика доброслівної еллінословенської мови» (1591) та у Вільнюсі книгу «Граматика словенська» (1596). Обидві роботи видали братські друкарні. У Вільнюсі братство сприяло виданню Граматики Мелетія Смотрицького (1619). Всі ці праці мали далеко не тільки утилітарне значення: вони були розраховані на підвищення значення церковнослов'янської мови, яка не мала кодифікації. Ступінь кодифікованості була ознакою престижу цієї мови, особливо у разі

церковних мов, чий незмінний характер вважався гарантією надійної передачі віри.

Друкарня Віленського братства св. Духа спеціалізувалася на виданні релігійно-полемічної літератури. У ній було надруковано знамениту роботу Мелетія Смотрицького «Тренос» (1610). Є припущення, що там-таки вийшли й інші твори цього книжника, написані до його переходу до уніатів. Тож не дивно, що саме у Вільнюсі виходило багато полемічної літератури, адже там зіткнення між православними і уніатами відрізнялися особливою гостротою.

Братські друкарні видавали також літургійні книжки. Члени братств намагалися забезпечити священників і церковно-служителів усіма потрібними богослужбовими виданнями, щоб вони могли правильно й гідно здійснювати літургію. У ситуації конкуренції з іншими віросповіданнями це було особливо важливим. На необхідність якісного видання богослужбової літератури звернув увагу митрополит Петро Могила, який постарався уніфікувати здійснення православних обрядів на території Речі Посполитої, видавши в Києво-Печерській лаврі монументальний Требник (1646). Саме митрополит зі своїми співробітниками відповів на полемічний текст Касіяна Саковича «ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ Abo Perspectiwa» (1642), в якому автор піддав гострій критиці помилки у здійсненні обрядів, невігластво та неохайність православного (і уніатського) духовенства. Сакович, між іншим, висловлював вкрай негативну думку щодо православних братських шкіл і радив засновувати навчальні заклади самим єпископам. Цікаво, що полеміст, який перейшов із православ'я до католицизму, поклав обов'язок піклуватися про освіту на церковних ієрархів, нехтуючи тим значенням, яке набули миряни у церковному житті Речі Посполитої. Він також критикував православних священників за невміння проповідувати.

З самого початку братства усвідомлювали недоліки, які були в освіті та моральному образі деяких представників духовенства. У римській церкві подібну проблему поставили на Тридентському соборі. У православному середовищі Речі Посполитої вирішення цього завдання зайнялися деякі

освічені ієрархи та братства. Згодом в уніатів величезну роль у цій галузі відіграватимуть базиліани. Основним способом підвищення рівня підготовки священиків, окрім шкіл, були книги. Особливо активним у плані книговидання було Львівське братство. Саме у Львові вийшли дві збірки творів свт. Іоанна Златоуста, які мали принципове дидактичне значення: «Розмова про виховання дітей» (1609) та фундаментальна «Книга про священство» (1614). Остання була розрахована як на майбутніх священиків, так і на людей, які вже служили в церкві.

Посібниками для священиків служили не лише окремі книги, призначені для цієї мети, а й низка паратекстів, що супроводжують основний зміст. Йдеться про передмови, післямови, посвяти, вірші тощо, які можна знайти в літургійних та церковних виданнях, наприклад, у Требнику, надрукованому за розпорядженням Віленського братства св. Духа в 1621 р., в передмові якого міститься повчання про обряди з розрізненням між формою і матерією. Такими текстами широко користуватиметься в друкарні Києво-Печерської лаври архімандрит, а пізніше митрополит, Петро Могила.

Члени братств прагнули також підвищення якості проповіді. Проповідництво було особливо ефективним засобом впливу на уми і серця віруючих. У ситуації конкуренції з проповідниками інших віросповідань треба було дуже ретельно дбати, докладаючи всіх зусиль, щоб священики навчилися складати проповіді, цікаві та привабливі для віруючих. У братніх друкарнях стали публікувати зразки проповідей на різні теми, пов'язані з життєвими обставинами (особливо похороном). Вони виходили як в окремих виданнях, так і в частині книг різного змісту.

Братчики видали у Вільнюсі особливо цінне Євангеліє учительне (1616), яке не мало очікуваного успіху у найближчій тимчасовій перспективі, але послужило зразком для переглянутого видання, здійсненого у 1637 р. в Києво-Печерській лаврі під проводом митрополита Петра Могили. З братствами пов'язаний був також один із найяскравіших авторів збірок проповідей першої половини XVII ст. Кирило Транквіліон-Ставровецький (?).

– 1646), який видав у Рахманові Учительне Євангеліє (1619). Хоча сам автор став згодом уніатом і його твір зазнав гострої критики і навіть анафеми, його книга не перестала користуватися величезною популярністю як у православних, так і уніатів.

Київський митрополит Петро Могила був змушений йти на діалог із братствами для реалізації своєї просвітницької програми. Знаменитий Колегіум Могилянський, який згодом став академією, зародився у процесі переговорів між Київським братством та згаданим ієрархом. Братська школа у Києві існувала до Петра Могили, вже з 1615 р., а можливо й раніше. У перші роки ректором братської школи була дуже освічена людина Іоанн Борецький. Потім школу очолювали Кассіан Сакович та Мелетій Смотрицький (до того, як вони відійшли від православ'я). На жаль, залишаються білі плями в історії цієї школи, особливо в роки після смерті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1622 р.), котрий зі своїми козаками допомагав братству. Незважаючи на всі зусилля братства, рівень школи був, мабуть, недостатньо високий, щоб скласти конкуренцію училищам інших конфесій.

У 1627 р. архімандритом Києво-Печерської лаври став Петро Могила, який доклав усіх старань для того, щоб заснувати новий навчальний заклад. У 1631 р. архімандрит почав приготування до відкриття школи в Лаврі. Рішуче і відносно легко він подолав опір ченців Свято-Троїцького монастиря, які не бажали поступитися йому будівлею для школи, але йому довелося битися з іншими силами, які не схвалювали його проект, у тому числі з братством, яке боялося конкуренції з боку монастирської школи. Члени братства побоювалися, що нова школа відведе молодь від благочестя через те, що її засновник задумав надати їй латинсько-польського характеру. Були навіть підозри, що школа може сприяти переходу до унії. Братство підтримували козаки та частина духовенства. Петру Могилі довелося розпочати переговори. В результаті архімандрит отримав дозвіл заснувати школу і отримав приміщення для неї, а братство залишило за собою право

брати участь, хоч би формально, в її управлінні. У 1632 р. нова школа змогла розпочати свою славу історію.

Цей епізод дуже показовий: миряни не могли змиритися з тим, щоб контроль над освітою переходив до інших рук, навіть до архімандрита Лаври та видатної людини. Зійшовши на митрополитський престол, Петро Могила ще раз вступив у конфлікт із братством, цього разу з Віленським, коли в 1647 р. опублікував новий требник у типографії Києво-Печерської лаври. У передмові, написаному «простою мовою», митрополит спонукав священників перестати користуватися попередніми друкованими виданнями, оскільки виявив у них неточності та нововведення. Серед критикованих требників Могила згадував також віленське видання 1618, опубліковане старанням братства. Всі ці видання відіграли важливу роль у збереженні православ'я в Речі Посполитій, але не відповідали програмі митрополита, який бажав упорядкувати обряди та надати церкві централізованішого характеру.

Члени братств виявляли велику активність у галузі освіти та відкривали школи, у навчальних програмах яких нові педагогічні тенденції поєднувалися з релігійним вихованням на кшталт візантійсько-слов'янської традиції, а також з вихованням поваги до літературної спадщини православних слов'ян. Іншим важливим напрямом діяльності братств було друкарство. Члени братств просто фінансували книгодрукування, а розробляли цілісні видавничі програми. Сам київський митрополит Петро Могила, який прагнув централізованого способу управління церквою, мав враховувати їхню діяльність.

ВИСНОВКИ

Провівши дослідження історії та діяльності українських православних братств в другій половині XVI – першій половині XVII ст. ми дійшли до певних висновків.

Розглянувши історіографію з тематики дослідження ми виявили, що її можна поділити на кілька груп: історіографія дорадянського періоду; радянська історіографія 20-х – поч. 50-х рр. XX ст.; історіографія українського зарубіжжя; історіографія 50-80-х рр.; сучасна історіографія. На першому етапі проблеми історії православних братств розглядалися і висвітлювалися у науковій літературі починаючи з першої половини XIX ст. Особливості історіографії цього періоду полягають в різноманітності підходів та інтерпретацій його діяльності різними історичними школами, які відрізнялися різними методологічними та релігійно-конфесійними підходами. Історії релігійних відносин та пов'язаного з ними культурно-національного руху присвячені роботи вчених Петербурзької духовної академії (М. Коялович, П. Куліш). Представники історичної школи Київського університету розглядали братства виключно як релігійні організації, відзначаючи їхній внесок у збереження чистоти православного віросповідання (В. Антонович). Представники історико-богословської школи Київської духовної академії оцінювали братства з позицій ортодоксального православ'я (С. Голубев). Радянська історіографія 20-х – поч. 50-х рр. XX ст. робила спроби оцінити братський рух із класових позицій. Однак були і повноцінні історичні дослідження (Ф. Титов). Серед істориків, які опинилися поза межами України, можна також виділити кілька історіографічних шкіл, у рамках яких оцінювалася історія православних братств (Н. Полянська-Василенко, О. Лотоцький). Новий період у вивченні братств починається із середини 50-х років XX ст. У рамках широкого святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією стали можливими дослідження української історії, особливо середньовічного періоду (Є. Мединський, Г. Коляда, С.

Маслов). Велика заслуга у вивченні історії братського руху в Україні належить львівському історику Я. Ісаєвичу. З 90-х рр. починається новий етап у вивченні братського руху України, який характеризується осмисленням його феномена в контексті загальноєвропейської історії, введенням у науковий обіг нових джерел, що відклалися в архівах різних установ і практично маловивчених, виробленням нових методів їх вивчення, висвітленням маловивчених фактів історії братства (Б. Флоря, П. Ямчук, Л. Москальова, І. Яковенко, В. Чорна, А. Твердохліб та інші). Систематичне вивчення братств в зарубіжній історіографії розпочалося у другій половині ХХ ст. Насамперед це пов'язано із змінами у самій історичній науці, яка шукає нові методологічні підходи досліджень та відкриває нові теми для вивчення. Другим фактором, що стимулює вивчення братств, стала зміна політики Римської католицької церкви, яка протягом кількох останніх десятиліть проголошувала важливість участі світських людей у церковному управлінні та діяльності та підтримувала мирські релігійні об'єднання.

Провівши аналіз джерел, ми виявили, що їх можна систематизувати за типами видань: публікації документів у багатотомних виданнях археографічних комісій; публікації документів у додатках до історичних досліджень та монографій; тематичні збірки документів, куди увійшли матеріали про діяльність братств. Як перші публікації документів з історії братств можна згадати надруковані в Львівській братській друкарні грамоти східних патріархів, київських митрополитів, звернень самого братства кінця XVI – XVII ст. Вони опубліковані в Петербурзі в рамках багатотомного видання Археографічної комісії у двох томах «Актів, які стосуються історії Західної Росії». Незабаром Петербурзька Археографічна комісія видає ще одну багатотомну серію: «Акти, які стосуються історії Південної та Західної Росії». Документи про Львівське братство увійшли до складу 3-го тому «Пам'ятників, виданих Київською комісією для розбору давніх актів». Список фундаментальних публікацій джерел з історії братств доповнюють видані 1868 р. «Акти, які стосуються історії Південно-Західної Русі».

Особлива роль у публікації документів Львівського братства належить О. Криловському, який видав документи з історії братств у трьох томах «Архіву Південно-Західної Росії». За радянських часів документи про братства публікувалися зазвичай у різних тематичних збірках. Вибірковість джерел для таких збірників, їхня ідеологічна спрямованість, часта публікація уривків документів суттєво знижують можливість повноцінного використання опублікованих матеріалів. У дослідженні застосовано комплекс методів наукового дослідження, як загальнонаукових, так і спеціальних історичних. До загальнонаукових методів, використаних у рамках цього дослідження, варто віднести загальні логічні прийоми (аналіз та синтез, індукція та дедукція, класифікація та типологія), а також системний метод, що передбачає вивчення об'єктів як систем з метою розкриття їхньої сутнісної природи, а також принципів функціонування та розвитку. До застосованих у цьому дослідженні спеціальних історичних методів, варто віднести класичні та неklasичні методи історичного дослідження. До переліку класичних методів історичного дослідження входять історико-типологічний метод, історико-системний метод, історико-правовий метод та історико-порівняльний метод. У дослідженні застосовані також неklasичні історичні методи: контент-аналіз, дискурс-аналіз, лінгвістичний, та семіотичні методи.

Досліджено становище Православної Церкви у Речі Посполитій. Виявлено після Люблінської унії уряд в період із 1596 по 1632 рр. юридично ігнорував існування Православ'я, всі колишні права та акти законодавства на користь Православної Церкви переносилися на Унію. Підтримка королівської влади Уніатської Церкви та дискримінація Православ'я, спрямована на його скасування, здійснювалися за допомогою численних жалуваних грамот та указів. Королівськими грамотами замість православних проводилося призначення осіб уніатського віросповідання на посади єпископів та архімандритів провідних православних монастирів. право на соціальний престиж у суспільстві та Церкві отримували ті, хто брав на себе зобов'язання дотримуватися Унії. Роздачею церковних посад і, отже, земельних володінь

королем заохочувався перехід до Унії та перебування у ній. Уніатська Церква спиралася на захист державної влади, оскільки не була впевнена у силі своєї дисциплінарної влади. На допомогу їй приходила держава, яка своєю силою підтримувала церковну дисципліну та владу єпископату над паствою в Уніатській Церкві. Основною ознакою релігійних гонінь є вимушена втеча віруючих за межі держави. Уніатське віросповідання у Речі Посполитій запроваджувалося шляхом примусового навернення православних до Унії та за допомогою світської влади. Провідником продуманої та цілеспрямованої державної політики дискримінації Православної Церкви служила адміністрація Речі Посполитої, надаючи усіляку підтримку Унії та наражаючи на утиски противників.

Розглянувши заснування православних братств в Польсько-Литовській державі, ми виявили, що Першим братством, яке виступило на терени суспільно-церковної діяльності в якості визнаної і затвердженої церковною владою організації, було Львівське братство. Його статут було затверджено Патріархом Антіохійський Йоакимом і він став взірцем для всіх інших православних братств. Число православних братств особливо збільшилося з початку 1590-х років. Причиною цього процесу було прагнення протистояти наміру деяких місцевих єпископів прийняти унію з Римом, а потім й їхню участь у прийнятті акту про укладання Брестської унії (1596). На той час утворилися братства: Могилівське (1589), Брестське (1591), Більське і Люблінське (1594). А ще через кілька років у православній церкві Речі Посполитої утворилися або відродилися ще кілька православних братств, які також активно протистояли уніатському впливу. Це були такі братства, як Санокське (1600), Замосцьке (1606), Київське (1615), Луцьке (1617), Вінницьке, Немирівське, Білилівське, Пінське, Кременецьке. У 1615 р. на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним все військо запорізьке вступило до складу Київського братства. За допомогою запорізького козацтва братство тривалий час зберігало за православними майже всі київські храми. Серед братств, які значно помножилися на Волині для захисту православ'я після

Брестської унії, перше місце належало заснованому у 1617 р. братству святого Хреста у Луцьку. Польські королі вважали братства ледь представництвами всього православного народу і тому запрошували братчиків на сейми у справах всього православного населення і нерідко зверталися до них у випадках особливої ваги.

В ході дослідження визначено внесок братств у розвиток освіти. Можливості здобувати освіту у православного населення Великого князівства Литовського існували і до відкриття братських шкіл, проте ця освіта була несистематичною і далеко не всім доступною. Однак на рубежі XVI і XVII ст., особливо після Люблінської унії, існуючі способи здобуття освіти перестали задовольняти вимоги православного населення Речі Посполитої. Найважливішою подією, що вплинула на процеси в галузі освіти, виявився приїзд до Польщі у 1565 р. єзуїтів. Представники Ордену Ісуса славилися своїми успіхами у справі виховання державних еліт. У ситуації, що склалася у православних підданих Речі Посполитої виникла необхідність у влаштуванні своїх шкіл, здатних витримувати високу конкуренцію. Православні братства почали діяти у найбільших центрах із багатоконфесійним населенням, таких як Львів та Вільнюс. Братствам допомагали східні патріархи, які надавали їм ставропігію, що дозволяла діяти відносно вільно та самостійно. Перші братні школи було засновано у 1580-х роках майже одночасно у Вільнюсі та у Львові. Львівська школа послужила зразком для навчальних закладів, що відкривалися слідом. Братські школи виникли у Могильові (1590), Бресті (1591), Мінську, Орші (1591), Перемишлі, Гродно (1592), Більську (1594), Замостя (1606), Києві (1615), Луцьку (1624) та інших містах. До характерних рис системи освіти, що склалася в братніх школах, можна віднести: увагу до релігійного виховання, що мало особливе значення для захисту від католицького впливу; велика увага до хорової музики; доступність освіти для малозабезпечених та незнатних дітей. Здебільшого у братських школах досягнення європейської педагогічної практики поєднувалися із місцевими конфесійними

особливостями. У школах викладалися вільні мистецтва. Велика роль відводилася граматиці, риториці та діалектиці з використанням матеріалів різними мовами.

Проведено аналіз видавничої діяльності православних братств. Важливе місце у цій роботі займало друкування навчальних посібників для школярів. Вони мали далеко не тільки утилітарне значення, а були розраховані на підвищення значення церковнослов'янської мови, яка не мала кодифікації. Ступінь кодифікованості був ознакою престижу цієї мови, особливо у випадку церковних мов, чий незмінний характер вважався гарантією надійної передачі віри. Братські друкарні видавали також літургійні книжки. Члени братств намагалися забезпечити священиків і церковно-служителів усіма потрібними богослужбовими виданнями, щоб вони могли правильно й гідно здійснювати літургію. У ситуації конкуренції з іншими віросповіданнями це було особливо важливим. Члени братств прагнули також підвищити якість проповіді. Проповідництво було особливо ефективним засобом впливу на розум та серця віруючих. У ситуації конкуренції з проповідниками інших віросповідань треба було дуже ретельно дбати, докладаючи всіх зусиль, щоб священики навчилися складати проповіді, цікаві та привабливі для віруючих. У братських друкарнях стали публікувати зразки проповідей на різні теми, пов'язані з життєвими обставинами (особливо похороном). Вони виходили як в окремих виданнях, так і в частині книг різного змісту.

За результатами дослідження були розроблені методичні рекомендації по застосуванню результатів досліджень на заходах з національно-патріотичного виховання. В умовах суспільно-релігійної кризи в Речі Посполитій, роль суспільного лідера у православного населення взяли на себе братства. Це робить їх дуже схожими на волонтерів сучасної України. Коли корумпована влада та чиновники в своїй бездіяльності ставлять під загрозу існування української державності, саме волонтери своєю невтомною роботою та допомогою фронту роблять все, щоб наші захисники отримували

все найнеобхідніше – від їжі та медикаментів до зброї та боєприпасів. Як колись братства підтримували в українцях православну віру, так сьогодні волонтери підтримують в нас волю до боротьби та віру у Перемогу. З іншого боку братства зробили дуже багато для розвитку освіти та книговидання. Саме братські друкарні створювали «контент», яким активно користувалися міщани для свого просвітництва. Тож можна з впевненістю казати, що саме православні братства відіграли величезну роль у розвитку та збереження української книги. З огляду на все це, матеріали нашого дослідження прекрасно підійдуть для створення виховних заходів до Міжнародного дня волонтера та Всесвітнього дня книги та авторського права.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 5 т. (1851). *Т. 4 : 1588-1632*. СПб.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 15 т. (1865). *Т. 2 : 1599-1637*. СПб.
3. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси : в 14 т. (1869). Т. 6. Вильна.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (1883). *Ч. 1, Т. VI : Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.)*. К.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: : в 5 т. (1848). *Т. 3: 1544-1587*. СПб.
6. Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси (1868). Львов.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 15 т. (1863). *Т. 1: 1361-1598*. СПб.
8. Архив Юго-Западной России (1904). *Ч. 1. Т. 10*. Киев.
9. Вишенский, И. (1955). Послание Львовскому братству. *Литературные памятники*. Ленинград. 206-208.
10. Пам'ятки братських шкіл на Україні (1988). К.
11. Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов (1852). Т. 3. К.
12. Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов (1898). Т. 1. К.
13. Привілеї національних громад міста Львова XIV-XVIII ст.: Збірник документів (2000). Львів.
14. Уния в документах (1997). Минск.

15. Skarga, P. (1882). O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim i ruskiem od tej jedności odstąpieniu. *Русская историческая библиотека. Т. 7 : Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Кн. 2. СПб. 223-612.

Наукова література

16. Андрієнко, Л. (1990). Братські школи в Україні XVI – XVII ст. *Навчальна школа*, 11. 45-47.
17. Антонович, В. (1866). *Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви*. Киев. Взято з: <http://litopys.org.ua/anton/ant19.htm>
18. Апанович, К. (2023). *Политико-правовое положение Православной Церкви в Речи Посполитой после заключения Брестской церковной унии (1596-1632 гг.)*. Взято з: http://naukaverakuljtura.com/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB/#_edn1
19. Бандилко, Л. (1997). Братські бібліотеки (до історії бібліотечної справи на Волині). *Бібліотечний вісник*, 1. 14-15.
20. Беднов, В. (1908). *Православная церковь в Польше и Литве по «Volumina legit»*. Екатеринослав.
21. Бірюліна, О. (1992). Луцьке Хресто-воздвиженське братство 17 ст. культурно-освітній осередок Волині. Остріг на порозі 900-річчя: матеріали І-ІІІ науково-краєзнавчих конференцій (1990–1992 рр.). Остріг. 21-26.
22. Бондарчук, А. (2013). *Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження*. Луцьк.

23. В Україні відзначають Міжнародний день волонтерів (2023). Взято з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3795855-v-ukraini-vidznacaut-miznarodnij-den-volonteriv.html>
24. Герасименко, О. (2005). Освітні заклади на Волині 16–18 століть. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. праць. Наук. зап. РДГУ. Рівне*, 33, 125-128.
25. Голубев, С. (1876). *Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI-XVII столетия*. Киев.
26. Голубев, С. (1883). *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического исследования) : в 2 т. Т.1*. Киев.
27. Голубев, С. (1884). *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического исследования) : в 2 т. Т.2*. Киев.
28. Голубев, С. (1886). *История Киевской духовной академии*. Вып. 1. К.
29. Дзюба, Е. (1987). *Просвещение на Украине (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.)*. К.
30. Єфремова, А. (2018). *Всесвітній день книги та авторського права: коли і навіщо*. Взято з: https://starylev.com.ua/blogs/vsesvitniy-den-knygy-ta-avtorskogo-prava-koly-i-navishcho?srsId=AfmBOorehbIs3afHrVdzI8lnESznp3fBBzH0OvqhMkygxL_OCLn7hna0
31. Исаевич, Я. (1972). Роль братств в издании и распространении книг на Украине и Белоруссии (конец XVI – XVIII в.). *Книга и графика*. М. 127-136.
32. Іваніс, В. (1965). *Церковні братства та їх значення для українського народу*. Львів.
33. Ісаєвич, Я. (1966). *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.* К.
34. Ісаєвич, Я. (1967). *Бібліотека Львівського братства. Бібліотекознавство та бібліографія*, 3. 126-132.

- 35.Ісаєвич, Я. (2002). *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів.
- 36.Ісаєвич, Я., Литвин, М., Стеблій, Ф. (2006). *Історія Львова*. Т. 1 Львів.
- 37.Климчук, А. (2011). Бібліотека Луцького братства. *Апологет*. Ч. 1-2 (27-28). 142-143.
- 38.Коба, Л. (1994). Братські школи в Україні: XVI – XVII ст. / Л. А. Коба // Початкова школа, 11. 45-47.
- 39.Коляда, Г. (1952). Книгоиздательство Львовского братства в XVI веке. *Ученые записки Объед. пед. и учит. института им. Т. Г. Шевченка*. Сталинибад.
- 40.Кострицький, Хв. (1978). *Братства на Волині. Літопис Волині*, 12. 31-35.
- 41.Коялович, М. (1861). *Литовская церковная уния* : в II т. Т. II. СПб. 1861.
- 42.Крыловский, А. (1904). *Львовское Ставропигиальное братство (опыт церковно-исторического исследования)*. К.
- 43.Кугай, К. (2019). Вплив братств на становлення та розвиток класичної університетської освіти в Західній Україні (XVII ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, 16. 4-7.
- 44.Кулиш, П. (1877). *История возсоединения Руси* : в 3 т. Т. 3 : Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. Київ.
- 45.Лотоцький, О. (1931). *Українські джерела церковного права*. Варшава.
- 46.Маслов, С. (1955). *Українська друкована книга XVI – XVIII ст.* К.
- 47.Матковська, О. (1996). *Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст.* Львів.
- 48.Мединський, Є. (1958). *Братські школи України Білорусії в XVI-XVII століттях*. К.
- 49.Микитась, В. (1994). *Давньоукраїнські студенти і професори*. К. 49-70.
- 50.Мозгова, І. (2008). Братські школи як предтеча Київської академії. *Людинознавчі студії : зб. наук. пр. ДДПУ ім. І. Франка*. Вип. XVIII. 220-238.

- 51.Москальова, Л., Яковенко, Чорна, В. (2016). Роль Львівського братства у розвитку шкільної системи освіти на Україні XVI-XVII ст. *Церковна Історія XV – XVIII століття*. К. 138-147.
- 52.Петрук, Л. (2012). Освітньо-виховна діяльність братських шкіл України XVI–XVIII ст. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки РДГУ*, 3 (46). 18-21.
- 53.Петрук, Л. (2012). Освітньо-виховна діяльність братських шкіл України XVI – XVIII ст. *Наукові записки РДГУ*, 3 (46). 18-23.
- 54.Полянська-Василенко, Н. (1947). *Братства на Україні в минулому і сучасному*. Мюнхен.
- 55.Проскурня, О. (2011). Педагогічний досвід братських шкіл. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр.* Запоріжжя, 15 (68). 34-37.
- 56.Ратнюк, Н. (2009). Діяльність луцької братської школи на території Волині в першій половині XVII ст. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*, 1. 28-36.
- 57.Рожко, В. (2002). *Духовні Православні освітні заклади Волині X-XX ст.* Луцьк.
- 58.Рощина, Л. (2009). Благодійна діяльність українських братств. *Наука. Релігія. Суспільство*, 1. 38-42.
- 59.Сенченко, Н., Тер-Григорян-Демьянюк, Н. (1998). *Киево-могилянская академия : История Киево-братской школы*. К.
- 60.Сєдих, В. (2013). *Історія бібліотечної справи в Україні: навч. посіб.* Харків.
- 61.Соколов, В. (2014). Бібліотеки церковних братств в Україні у XVI–XVIII ст. *Вісник Книжкової палати*. 3. 20-24.
- 62.Соколов, В. (2015). Бібліотеки церковних братств в Україні у XVI–XVIII ст. *Вісник Книжкової палати*. 4. 27-34.

- 63.Сотниченко, П. (1981). К истории библиотеки Острожской школы. *Федоровские чтения*. М. 148-152.
- 64.Старевич, С. (2010). Братські школи – осередки духовної освіти на Волині. *Духовна освіта на Волині XI-XX ст.* Луцьк, 40-49.
- 65.Твердохліб, А. (2017). Київська братська школа як культурно-освітній осередок: роль Івана Борецького в її становленні. *Педагогічні науки*, 69. 117-120.
- 66.Тимочко, І. (2012). Громадсько-педагогічна діяльність культурно-освітніх діячів Волинських братств у системі розвитку загальноосвітніх тенденцій *Наукові записки РДГУ*, 3 (46). 24-30.
- 67.Титов, Ф. (1905). *Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII-XVIII вв.* Т. 1. К.
- 68.Тітов, Хв. (1924). *Стара вища освіта в Київській Україні XVI-поч. XIX ст.* К.
- 69.Ульяновський, В. (1994). *Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. Кн. 2.* К.
- 70.Флеров, И. (1857). О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уніи въ юго-западной Россіи въ XVI, XVII и XVIII столѣтіяхъ. Спб.
- 71.Флоря, Б. (1991). Послание Иосифа Курцевича князю Григорию Четвертинскому. *Славяне и их соседи : сб. ст.* М., 143-149.
- 72.Харлампович, В. (1954). *Западно-русские православные школы XVI – начала XVII вв.* Казань.
- 73.Харлампович, К. (1898). *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века.* Казань.
- 74.Чистович, И. (1884). *Очерк истории западно-русской Церкви : в 2 ч. Ч. 2.* СПб.
- 75.Шинкарук, В. (ред.) (1988). *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – поч. XVIII ст.): Тексти і дослідження.* К.

- 76.Шустова, Ю. (2004). Інвентарі бібліотеки Львівського Успенського братства кінця XVI–XVIII ст. як джерела реконструкції її історії. *Історія релігій в Україні: Наук. щорічник*. 2004 рік. Кн. I. 619-626.
- 77.Ямчук, П. (2009). Братські школи та їхня роль у формуванні релігійно-духовного світогляду українців доби пізнього Середньовіччя та Бароко. *Наука. Релігія. Суспільство*, 1. 134-139.
- 78.Blažejovskyj, D. (1975). *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv (1665–1784)*. Rome. 1975.
- 79.Houston, R. (2013). *Literacy in Early Modern Europe : Culture and Education, 1500-1800*. London.
- 80.Jobert, A. (1994). *Od Lutra do Mohyły : Polska wobec kryzysu chrześcij aństwa 1517-1648*. Warszawa.
- 81.Kempa, T. (2017). *Prawosławie oraz unia w Polsce i na Litwie: sytuacja prawna, polityka władców i rola świeckich. Między Wschodem a Zachodem : Prawosławie i unia*. Warszawa.
- 82.Kuczyńska, M. (2017). Homiletyka cerkiewna Pierwszej Rzeczypospolitej na pograniczu kultur (do połowy XVII wieku). *Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia*. Warszawa. 196-237.
- 83.Naumow, A. (2002). *Domus divisa : Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*. Kraków.
- 84.Nowak, A. (2017). Reforma duchowieństwa wschodniego w Rzeczypospolitej w świetle ogólnego programu odnowy Kościoła. *Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia*. Warszawa. 174-195.
- 85.Stradomski, J. (2004). Polemika religijna okresu unii brzeskiej a rozwój drukarstwa prawosławnego w Rzeczypospolitej. *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*. Białystok. 69-76.
- 86.Tazbir, J. (1977). Problemy wyznaniowe. *Polska XVII wieku. Państwo. Społeczeństwo. Kultura*. Warszawa, 212-246.

87. Temčinas, S. (2017). Języki kultury ruskiej w Pierwszej Rzeczypospolitej. Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia. *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka. Warszawa*. 81-120.
88. Welykyj, A. (1956). *Epistolae Metropolitaram Kioviensium Catholicorum*. Pars I. Romae.